

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ε. ΜΥΛΩΝΑ
Καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας

ΟΜΗΡΙΚΑ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

(Ἐναρκτήριον μάθημα ἐκφωνηθὲν ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου
τὴν 3ην Μαγίου 1954)

Κύριε Πρύτανη, Κύριοι συνάδελφοι, Κυρίαι καὶ Κύριοι

Τὴν στιγμὴν ταύτην τὴν ψυχὴν μου πληροῦσιν αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης καὶ εὐχαριστίας πρὸς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολήν, τὴν Σύγκλητον καὶ τὴν Πρυτανείαν τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου διὰ τὴν τιμητικὴν πρόσκλησιν ὅπως μετὰσχῶ, ἔστω καὶ διὰ μικρὸν χρονικὸν διάστημα, εἰς τὸ βαρὺ, ἀλλὰ καὶ ἔντιμον ἔργον τῆς διαπαιδαγωγήσεως τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας¹, αἰσθήματα εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸ State Department τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ τὸ United States Educational Foundation in Greece διὰ τὴν χορηγίαν, ἡ ὁποία κατέστησε δυνατὴν τὴν ἀποδοχὴν τῆς προσκλήσεως ταύτης², αἰσθήματα εὐχαριστίας πρὸς τὸν Πρύτανην καὶ φίλον συνάδελφον κ. Ἀπόστολον Δασκαλάκην διὰ τὴν κολακευτικὴν του εἰσήγησιν, τέλος δὲ αἰσθήματα εὐχαριστίας πρὸς τὸν Ὑψιστον, τοῦ ὁποίου ἡ Χάρις ἐνίσχυσε τὰς προσπάθειάς μου μακρὰν τῆς προσφιλοῦς γενετείρας γῆς, μὲ κατέστησεν ἓνα τῶν ταπεινῶν φορέων τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας καὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἰδεωδῶν εἰς χώραν, ἣτις νῦν καταλαμβάνει περίοπτον θέσιν εἰς

1. Χάριτας ὀφείλω ἰδίᾳ εἰς τοὺς συναδέλφους Κωνσταντῖνον Μουτούσην, Πρύτανην 1951-1952, Κωνσταντῖνον Βουρβέρην, κοσμήτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς 1951-1952, Σπυρίδωνα Μαρινάτον, τακτικὸν καθηγητὴν τῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Γεωργιον Σακελλαρίου, τακτικὸν καθηγητὴν τῆς Φιλοσοφίας, εἰς τὴν εἰσήγησιν καὶ τὰς προσπάθειάς τῶν ὁποίων ὀφείλεται ἡ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ παρουσία μου.

2. Εἰς τὸν Δρα William Weld Jr. εἰμαι εὐγνώμων διὰ τὴν ἔνθετον ὑποστήριξιν τῆς αἰτήσεως τοῦ Πανεπιστημίου παρὰ τῷ State Department τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Ἐπίσης θερμαὶ εὐχαριστίαι ὀφείλονται εἰς τὴν Πρυτανείαν τοῦ Washington University διὰ τὴν παρασχεθεῖσάν μοι ἄδειαν ἀπουσίας.

τὴν παγκόσμιον ἐπιστήμην, κατηύθυνε τὰ βήματά μου εἰς τὴν φιλόξενον καὶ θανμαστήν, ἀλλὰ τὸ πρῶτον ξένην ἐκείνην γῆν καὶ τέλος τὰ ἔστρεψε πρὸς τὰ ἅγια τῆς γενετικῆς χρώματα, πρὸς τὸ ἰσοστέφες ἄστυ.

Ἀλλὰ καὶ αἰσθήματα ταπεινοφροσύνης καὶ σεβασμοῦ μὲ πληροῦσι διότι ἡξιώθην νὰ ἀνέλθω βῆμα, τὸ ὁποῖον ἐλάμπρυναν μεγάλοι τοῦ γένους διδάσκαλοι, λαμπρύνουσι δ' ἔτι σήμερον σοφοὶ συνάδελφοι καὶ ὁμηροὶ τῆς ἀληθείας θεράποντες. Ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ἐπικαλούμεθα τὴν μνήμην τῶν ἀειμνήστων διδασκάλων, τοῦ Χρήστου Τσουντα, τοῦ Παναγῆ Καββαδία, τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου, διότι τὸ ἔργον αὐτῶν, ἔργον τὸ ὁποῖον ἐφώτισε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ φωτίζει τὴν παγκόσμιον ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην, ἔθεσε τὰ θεμέλια τοῦ κλάδου τῆς ἀρχαιολογίας, εἰς τὸν ὁποῖον στρέφομεν τὴν προσοχήν μας τὴν ἐσπέραν ταύτην. Ἐτι δέ, ὁ μεγαλοεργὸς Τσουντας πρῶτος καθώρισε τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς πρόβλημα καὶ συνεκέντρωσε τὰς γνώσεις, τὰς ὁποίας χρησιμοποιοῦμεν εἰς τὴν παροῦσαν προσπάθειαν.

Διότι, ἂν ὅπου ὁ Schliemann ἀνέσκαψε τοὺς βασιλικοὺς καὶ ὁ Τσουντας ἀνεκάλυψε καὶ ἐμελέτησε τοὺς θαλαμοειδεῖς τῶν Μυκηνῶν τάφους καὶ διὰ τοῦ μνημειώδους ἔργου του «Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμὸς» (1893) ἐπιστηματοποίησε τὰς περὶ προϊστορίας γνώσεις, σοφοὶ ἐπιστήμονες ἐπεδόθησαν εἰς τὴν μελέτην τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς Μυκηναϊκῆς περιόδου καὶ εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ ἡ παραβολὴ αὐτῶν πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου περιγραφόμενα. Τὴν παραβολὴν ταύτην θὰ ἐπιχειρήσωμεν καὶ ἡμεῖς διότι νομίζομεν ὅτι ἡ λύσις τοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ, εἶναι νῦν δυνατὴ κατόπιν τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν δημοσιεύσεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν Σπουδῶν, τοῦ Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου, τοῦ Alan J. B. Wace, τοῦ Carl W. Blegen, τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου, τοῦ Axel W. Persson, τοῦ Γεωργίου Μυλωνᾶ καὶ τοῦ Ἰωάννου Παπαδημητρίου τῆς τελευταίας τριακονταετίας¹.

Τὰ Ὀμηρικά ἔπη παρέχουσι σχετικῶς ὀλίγας περιγραφὰς ταφῆς, ἐν τούτοις ὅμως ἐξ αὐτῶν πηγάζει σαφὴς καὶ πλήρης εἰκὼν τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς ἐποχῆς, τὴν ὁποίαν εἶχεν ὑπ' ὄψιν του ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας καὶ τὴν ὁποίαν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην θὰ ἀποκαλοῦμεν Ὀμηρικὴν ἐποχὴν². Ἡ περιγραφὴ τῆς ταφῆς τοῦ Πατρόκλου ἰδίᾳ,

1. Ἐκτενὴ μελέτην τῶν ταφικῶν ἐθίμων ἐδημοσίευσεν τῷ 1948 «Homeric and Mycenaean Burial Customs», American Journal of Archaeology (= AJA) 52 (1948), σ. 56-81. Ἄλλ' εἰς τὴν μελέτην ἐκείνην, ὡς εἰκός, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ συμπεριληφθῶσι τὰ μαθήματα, ἅτινα ἀπεκομίσαμεν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἐλευσίνος καὶ τῶν Μυκηνῶν (1952 καὶ 1953), τὰ ὁποῖα νῦν ἐπιτρέπουσι θετικώτερα καὶ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα.

2. Εἰς τὴν Ἰλιάδα ἔχομεν τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα : τὴν ταφὴν τῶν Ἑλλή-

παρέχει πολυτίμους πληροφορίας, ἀλλὰ καὶ πράγματα εἰς τὸν ἐρευνητὴν.

Εἶναι προφανές ὅτι σφοδρὰ ἐκδήλωσις λύπης ἠκολούθει τὴν ἀγγελίαν τοῦ θανάτου προσφιλοῦς προσώπου, τὴν λύπην δὲ ταύτην ζωγραφίζει ἀριστοτεχνικῶς ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδος ὅτε, εἰς τὸ Σ, εἰκονίζει τὸν Ἀχιλλεῖα ἔρμαιον ἀφθάστου ψυχικῆς ταραχῆς :

«τὸν δ' ἄχεος νεφέλη ἐκάλυψε μέλαινα'
ἀμφοτέρωσιν δὲ χερσὶν ἔλὼν κόνιν αἰθαλόεσσαν
χεύατο καὶ κεφαλῇς, χαρίεν δ' ἥσχυνε πρόσωπον'
νεκταρέω δὲ χιτῶνι μέλαιν' ἀμφίζανε τέφρη.
αὐτὸς δ' ἐν κονίῃσι μέγας μεγαλωστί τανυσθεὶς
κεῖτο, φίλῃσι δὲ χερσὶ κόμην ἥσχυνε δαΐζων».

(Σ, 22-27)

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὁ Πρίαμος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ ἐδέχθησαν τὴν ἀγγελίαν τοῦ θανάτου τοῦ Ἑκτορος¹. Αἱ πραγματικαὶ ὅμως τελετουργικαὶ πράξεις ἤρχιζαν διὰ τοῦ λουτροῦ καὶ τοῦ ἐπιχρίσματος τοῦ λειψάνου², διὰ τῆς ἐπικαλύψεως τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τοῦ σφραγίσματος τοῦ στόματος, διὰ πρᾶξεων, ἅς ὁ ποιητὴς χαρακτηρίζει ὡς «γέρας θανόντων»³, διὰ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ γόου⁴.

Ἡ μακρὰ πρόθεσις τῶν ἡρώων — ἡ τοῦ Ἑκτορος διήρκεσεν, ὡς γνωστόν, ἑννέα, ἡ δὲ τοῦ Ἀχιλλέως δέκα ἐπὶ ὅλας ἡμέρας καὶ νύκτας⁵ — ἴσως ὑποδεικνύει τὴν χρῆσιν στοιχειώδους ταριχεύσεως. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἐνισχύει ὁ τρόπος διὰ τοῦ ὁποῦ ἐκρατήθησαν ἔμπεδα τὰ σώματα προσφιλῶν ἡρώων⁶ καὶ ἡ πράξις τῶν φίλων τοῦ Πατρόκλου, οἵτινες «ἤλειψαν»

von καὶ Τρώων τοῦ H, 331 ἐξ. καὶ 424 ἐξ., τὴν ταφὴν τοῦ Ἡετίωνος Z, 416 ἐξ., τοῦ Σαρπηδόνης Π, 678 ἐξ., τοῦ Πατρόκλου Σ, 315 ἐξ., Ψ, 6 ἐξ., καὶ 128 ἐξ. καὶ τοῦ Ἑκτορος Ω, 580 ἐξ., 707 ἐξ. Εἰς τὴν Ὀδύσσειαν ἔχομεν τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα : τὴν ταφὴν τοῦ Φρόντιδος γ, 284 — 285, τοῦ Ἑλπίνορος λ, 51 ἐξ., μ, 11 ἐξ. καὶ τοῦ Ἀχιλλέως ω, 43 ἐξ. Πλὴν τούτων ἔχομεν καὶ παρενθετικάς τινας πληροφορίας σχετικὰς πρὸς τὴν ταφὴν τοῦ Ἀγαμέμνονος, τοῦ Αἰγίσθου, τοῦ Ἀντιλόχου, τοῦ Αἴαντος καὶ τῶν μνηστήρων τῆς Πηνελόπης, ἀλλ' αὐταὶ στεροῦνται σπουδαιότητος.

1. X, 405 ἐξ. Ω, 161 ἐξ.

2. Π, 669 καὶ 670. Σ, 350. Ω, 582.

3. λ, 435 — 426. ω, 296. Διὰ προτεινομένην ἐξήγησιν τῶν ἐθίμων ὄρα Rohde, *Ervin, Psyche*, σ. 46, ὑποσ. 25 (Ἀγγλικὴ μετάφρασις τοῦ Hill, τὴν ὁποίαν μόνην ἔχει ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Πανεπιστημίου μου).

4. Π, 670 — 680. Σ, 315 ἐξ. 355. Ω, 719 ἐξ. Φαίνεται ὅτι δὲν ἐπετρέπετο εἰς τοὺς ἐπιζῶντας νὰ λουσθῶσι πρὸ τῆς συμπληρώσεως τῆς ταφῆς : ὄρα Ψ, 44 «οὐ θέμις ἐστὶ λοετρὰ καθαίματος ἄσπον ἰκέσθαι, πρὶν γ' ἐνὶ Πάτροκλον θέμεναι πυρὶ».

5. Ω, 784. ω, 63 — 64.

6. Π, 667 ἐξ. Ω, 18 ἐξ.

αὐτὸν «λίπ' ἔλαιψ, ἐν δ' ὠτειλὰς πλησαν ἀλείφατος ἐννεώροιο» ¹. Ἀλλὰ πλήρης ταρίχουσιν εἶναι ἄγνωστος εἰς τὰ Ὀμηρικά ἔπη. Τὸ δῆμα «ταρχύειν» συναντώμενον μόνον τρεῖς φορές εἰς τὴν Ἰλιάδα ἀποδεικνύεται, ἐκ τοῦ ἐπεισοδίου τοῦ Σαρπηδόνος, ὡς σημαῖνον «παρέχειν τὴν νενομισμένην ταφήν» ².

Ἡ καῦσις τοῦ λειψάνου ἀπετέλει τὴν κεντρικὴν καὶ κυρίαν πράξιν τῆς ταφῆς, εἰς τὴν περιίπτωσιν δὲ τοῦ Πατρόκλου ἔχομεν πλήρη περιγραφὴν τῆς πράξεως ταύτης ³. Τὸ λείψανον τοῦ ἥρωος, κεκαλυμμένον διὰ τῆς κόμης τῶν συντρόφων του, ἀπετέθη ἐπὶ τῆς πυρᾶς ἐν μέσῳ γενικοῦ ὀδυρμοῦ καὶ στεναγμῶν. Ὁ προσεάρχων τῆς τελετῆς καὶ ἀδελφικὸς φίλος τοῦ νεκροῦ, ὁ Ἀχιλλεύς, οὐ μόνον τὴν ξανθὴν του κόμην «ἐν χερσίν... ἐτάροιο φίλοιο θῆκεν», ἀλλὰ διὰ τοῦ λίπους τῶν σφαγιασθέντων ζώων «ἐκάλυψε νέκυν... ἐς πόδας ἐκ κεφαλῆς» ἐπὶ τῆς πυρᾶς δὲ ἀπέθεσε τὰ πτώματα τῶν ζώων. Πρὸς τούτοις παρέθεσε διώτους ἀμφορεῖς πλήρεις ἐλαίου καὶ μέλιτος, «πίσυνρας δ' ἐριαύχενας ἵππους ἐσσυμένως ἐνέβαλλε πυρῇ μεγάλα στεναχίζων», ἔτι δὲ δύο κύνας, οἵτινες ἦσαν «ἄνακτι τραπέζῃης» καὶ «δῶδεκα Τρώων μεγαθύμων υἱέας ἐσθλοὺς χαλκῷ δηϊόων». Καὶ τὸ λείψανον τοῦ Ἑκτορος τετυλιγμένον εἰς φάρεα, ἀλλ' ἄνευ κτερισμάτων, ἀπετέθη ἐπὶ τῆς πυρᾶς ἐν μέσῳ γενικοῦ γόου ⁴, τὸ δὲ τοῦ Ἡετίωνος μὲ πλήρη τὸν ὀπλισμὸν παρεδόθη εἰς τὰς φλόγας ⁵. Μολονότι ὁ Ἑλπήνωρ ἦτο ἀπλοῦς ὀπλίτης, ἀπεδείχθη δὲ καὶ ἄφρων, ἐν τούτοις ὅμως ἀπετέθη μετὰ τοῦ ὀπλισμοῦ ἐπὶ τῆς πυρᾶς ⁶.

Ἡ σημασία τῶν ἀντικειμένων, ζώων καὶ ἀνθρώπων, τῶν παραδοθέντων εἰς τὰς φλόγας μετὰ τῶν λειψάνων παρέσχε πράγματα εἰς τοὺς μελετητὰς τοῦ ἔπους. Πρὸ πολλοῦ παρατηρήθη ὅτι ὁ μὲν Ἡετίων καὶ ὁ Ἑλπήνωρ ἐκάησαν μὲ τὸν ὀπλισμὸν των, ἐν ᾧ ὁ Ἑκτωρ καὶ ὁ Πάτροκλος ἐτέθησαν ἐπὶ τῆς πυρᾶς ἄνευ ὀπλισμοῦ. Ἡ διάκρισις ὅμως αὕτη εἶναι εὐεξήγητος. Ὁ Ἑκτωρ καὶ ὁ Πάτροκλος ἀπώλεσαν τὸν ὀπλισμὸν των εἰς τὴν μάχην, ὁ ποιητὴς δὲ τονίζει ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς ἀφῆκε τὸν ὀπλισμὸν τοῦ Ἡετίωνος, διότι «σεβάσασα τό γε θυμῷ». Ἡ καῦσις τῶν ὄπλων τοῦ Ἡετίωνος μετὰ τοῦ λειψάνου του ἦτο ἀποτέλεσμα μεγαλοψύχου χειρονομίας εὐγενοῦς πολεμιστοῦ πρὸς ἀντίπαλον, ὅστις ἀπώλεσε τὰ πάντα, ἔτι δὲ καὶ ἑπτὰ υἱούς, εἰς ἔντιμον μάχην. Νομίζω ὅτι εἶναι λογικὸν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι εἰς κανονικὰς περι-

1. Σ, 350-351. Διὰ τὴν ἀκριβῆ σημασίαν τοῦ ἐννεώροιο ὄρα Μαρινάτων, ἐν Studies Presented to David M. Robinson, I, σ. 132. Πρβλ. καὶ Helbig, Das homerische Epos, σ. 53 ἐξ.

2. II, 85 καὶ II, 456, 674.

3. Ψ, 128-177.

4. Ω, 785-787.

5. Ζ, 418-419.

6. μ, 12-15.

πτώσεις, ὡς εἰς τὴν τοῦ Ἑλπήνορος, τὰ ὄπλα πολεμιστοῦ ἐκαίοντο μετὰ τοῦ λειψάνου.

Ἡ ἀπόθεσις τῶν ζώων ἐπὶ τῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου συνήθως ἐξηγεῖται ὡς θυσία πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ¹. Πιστεύω ὅτι ἡ τοιαύτη ἐξηγήσις δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Διότι σκοπὸς τοῦ σφαγιασμοῦ τῶν «ἰφίων μήλων» καὶ τῶν «εἰλιπόδων, ἐλίκων βοῶν» ἦτο ἡ προμήθεια λίπους, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκαλύφθη τὸ σῶμα τοῦ νεκροῦ, λίπους, ὅπερ θὰ ὑπεβοήθει τὴν καῦσιν. Ἐπίσης οἱ ἵπποι καὶ οἱ κύνες ἀπετέλουν μέρος τῶν προσωπικῶν κτημάτων τοῦ νεκροῦ, ἐτέθησαν δ' ἐπὶ τῆς πυρᾶς ὡς συνήθη ἐπιτάφια κτερίσματα ἵνα παρᾶσχωσι χαρὰν καὶ ἀνακούφισιν εἰς τὸν μεταστάνα. Ὁ σφαγιασμὸς καὶ ἡ ἐναπόθεσις τῶν ἐπὶ τῆς πυρᾶς δὲν συνωδεύθησαν ὑπὸ ἱερουργικῶν πράξεων καὶ χειρονομιῶν, αἵτινες φαίνεται ὅτι ἦσαν ἀπαραίτητοι εἰς θυσίας². Οὐδεμία μνεία γίνεται οὐλοχυτῶν, τάσεως χειρῶν πρὸς τὰ ἄνω καὶ κάτω, ἐπικλήσεων, ἢ καὶ προσευχῶν. Ἐὰν θυσία ζώων ἀπετέλει μέρος τῆς ταφικῆς τελετῆς θὰ ἔπρεπε νὰ εὔχομεν τοιαύτην τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ταφὴν τῶν ὀπλιτῶν, τὴν περιγραφομένην εἰς τὸ Η τῆς Ἰλιάδος.

Τὸ ἔλαιον καὶ τὸ μέλι φαίνεται ὅτι ἐτέθησαν ὡς δῶρα ἐπιτάφια, καὶ οὐχὶ διὰ νὰ βοηθήσωσι τὴν καῦσιν³ τοιαύτη ἐκδοχὴ τοῦλάχιστον διὰ τὸ μέλι εἶναι ἀδύνατος⁴. Ἐτέθησαν δ' ἐπὶ τῆς πυρᾶς ὡς ἀποτέλεσμα ἔθιμου προγονικοῦ, ὅπερ πρὸυποθέτει μακρὸν ταξίδιον πρὸς τὸν Ἀθῆν, διὰ τὸ ὁποῖον προ-

1. Ὁ Rohde, ἔ.ἀ., σ. 45, σημ. 12, δέχεται τὴν ἄποψιν ταύτην. Πρβλ. v. Fritze, *De libatione veterum Graecorum*, σ. 71 ἔξ. διὰ τὴν ἀντίθετον ἄποψιν.

2. Ὁρα Α, 449 ἔξ. Β, 410 ἔξ. κλπ.

3. Διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ μέλιτος ὄρα Rhode, ἔ.ἀ., σ. 45. Helbig, ἔ.ἀ., σ. 13 ἔξ. Seymour, *Life in the Homeric Age*, σ. 475, Leaf, *A Companion to the Iliad*, σ. 374. Ὁ Persson ἐσχάτως ὑπεστήριξεν ὅτι τὸ μέλι ἐσχετίζετο πρὸς τὰ ταφικά ἔθιμα τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῶν μεσοελλαδικῶν χρόνων καὶ ὡς ἀπόδειξιν φέρει τὰς ἐν πίθῳ παιδικὰς ταφὰς τῶν χρόνων ἐκείνων, διότι ὑποθέτει ὅτι οἱ πίθοι ἦσαν πλήρεις μέλιτος (*The Religion of Greece in Prehistoric Times*, σ. 13 ἔξ. καὶ Asine, σ. 350 ἔξ.). Καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ οἱ Βαβυλώνιοι ἔθετον τοὺς νεκροὺς τῶν εἰς μέλι ('*Ηροδ.* Α, 198) καὶ ἄλλοι ἀνατολικοὶ λαοὶ (πρβλ. Preller, *Griechische Mythologie*³ II, σ. 475 ἔξ.). Ἀμφιβάλλω ἂν ἡ ὑπόθεσις τοῦ Persson εἶναι ὀρθή, διότι οὐ μόνον οὐδὲ ἴχνος μέλιτος ἀνευρέθη εἰς τοὺς πίθους ἀλλὰ καὶ διότι ἐκτὸς τῶν εἰς πίθους ταφῶν ἔχομεν καὶ ἄλλας, ἐπίσης παιδιῶν, ὑπὸ τὰ δάπεδα οἰκιῶν καὶ εἰς ἄλλοις λάκκοις. Δὲν θὰ εἶναι δυνατόν δὲ νὰ ἐξηγήσωμεν διατὶ μερικὰ μόνον τῶν παιδιῶν ἐτίθεντο εἰς πίθους πλήρεις μέλιτος, τὰ δὲ περισσότερα εἰς ξηρὰν γῆν, ὡς καὶ οἱ ἐνήλικες. Εἰς τὴν ταφὴν τοῦ Ἀχιλλέως ἐπίσης ἐχρησιμοποιήθη μέλι καὶ ἔλαιον (ω, 67-68). Διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ μέλιτος εἰς τὴν νεκρὴν λατρείαν τῶν Κλασσικῶν χρόνων ὄρα Stengel, *Opferbräuche der Griechen*, σ. 183, Usener, '*Milch und Honig*' *Rhein. Mus.*, 1902, σ. 193. Διὰ τὴν περιέργον ὑπόθεσιν ὅτι τὸ ἔλαιον καὶ τὸ μέλι προωρίζοντο διὰ τὸ λουτρὸν τοῦ νεκροῦ, ὄρα Fritze, ἔ.ἀ., σ. 72.

μήθεται ἦσαν ἀπαραίτητοι ἀποτέλεσμα ἐθίμου πηγάσαντος εἰς χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους ἐνταφιασμός καὶ οὐχὶ καῦσις νεκρῶν ἦτο συνήθης.

Ἡ σφαγὴ καὶ καῦσις τῶν δώδεκα Τρώων αἰχμαλώτων ἀπεδόθη εἰς ἐπιβίωσιν ἀπρηχαιωμένον καὶ βαρβαρικοῦ ἐθίμου ἀνθρωποθυσίας¹. Οὐδὲν τοῦτου ἀναληθέστερον. Αὐτὸς ὁ ποιητὴς παρέχει τὴν ἀληθὴ ἐρμηνείαν ἀποκαλῶν τὴν πράξιν «ποινὴν Πατρόκλοιο Μενoitιάδαι θανόντος»². Ἡ ἐκδίκησις φόνου φίλου ἢ καὶ συγγενοῦς διὰ τοῦ θανάτου τοῦ φονέως ἢ καὶ ἀντιπάλου κατωτέρας ἀκόμη περιωπῆς, ἐθεωρεῖτο καθήκον ἐπιβεβλημένον, ἢ ἀπότισις τοῦ ὁποίου ἡλάττωνε τὴν θλίψιν τῶν ἐπιζώντων καὶ ηὔχαριστει τὸ πνεῦμα τοῦ ἀπελθόντος :

«ἦ δὴ μὰν ὀλίγον γε Μενoitιάδαι θανόντος
κῆρ ἄχεος μεθέηκα χερσίνά περ καταπέφνων» (P, 538-539)³

ἐπεύχεται ὁ Αὐτομέδων. Καὶ ὁ Δηϊφοβος κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον κραυγάζει :

«οὐ μὰν αὖτ' ἄτιτος κεῖτ' Ἄσιος, ἀλλὰ ἔφημι
εἰς Ἄιδός περ ἰόντα πυλάρταο καρτεροῖο
γηθήσειν κατὰ θυμόν, ἐπεὶ δ' αἱ ὅπασα πομπόν» (N, 414-416).

Οἱ λόγοι τοῦ Αὐτομέδοντος καὶ τοῦ Δηϊφόβου ἐξηγοῦσι καὶ τὴν πράξιν τοῦ Ἀχιλλέως. Οἱ δώδεκα Τρῶες αἰχμάλωτοι σφαγιαζοῦνται ἀντὶ τοῦ φονέως, εἶναι ἢ «ποινὴν Πατρόκλοιο Μενoitιάδαι θανόντος» καὶ ὥς πομπὴ θὰ συνοδεύσῃ τὸν νεκρὸν εἰς τὸν Ἄδην. Ὁ Ἀχιλλεὺς ἐγένετο ὁ ἐκδικητὴς τοῦ θανάτου τοῦ φίλου του, ἐπειδὴ δὲ ἐπίστευεν ὅτι αὐτὸς ἦτο ὑπεύθυνος διὰ τὸν θάνατον ἐκείνου, ἠθέλησε νὰ διασκεδάσῃ κάπως τὴν λύπην τοῦ Πατρόκλου καὶ νὰ ἐλαττώσῃ τὴν ἰδικήν του τύψιν διὰ τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ εἶδους τῶν ἀντιποίνων⁴.

Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ Πατρόκλου, ἐπικλήσεις καὶ σπονδαὶ ἀποτελοῦσι μέρος τῆς τελετῆς⁵. Ἀμφότερα διεκόπησαν εὐθὺς ὥς αἱ φλόγες κατέκαυσαν τὸ λείψανον. Τότε ἡ πυρὰ ἐσβέσθη δι' οἴνου, τὰ ὀστὰ συνελέγησαν καὶ ἐτέ-

1. Rhode, ἔ.ά., σ. 45, σημ. 12, Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος Πολιτισμός, σ. 151.

2. Φ, 28' ὅρα καὶ Σ, 91 - 93, 336 - 337, κλπ.

3. Ὅρα καὶ P, 34, 35, E, 470 καὶ ἰδίως 482 - 485. Πρβλ. Bassett, S. E. «Achilles' Treatment of Hector's Body», Transactions Amer. Philological Association, 64 (1933), σ. 41 ἔξ.

4. Σ, 98 - 99 : «αὐτίκα τεθναῖν», ὀδύρεται ὁ Ἀχιλλεὺς, «ἐπεὶ οὐκ ἄρ' ἔμελλον ἐταίρῳ κτεινομένῳ ἐπαμῦναι». Ὅρα καὶ Σ, 324 - 342, T, 321 ἔξ.

5. Ψ, 218 - 221. Σχετικῶς πρὸς τὰς ἐπικλήσεις τοῦ Ὀδυσσεὺς εἰς τὸ ι (65) ὅρα Μυλωνά «Homeric and Mycenaean Burial Customs», σ. 64 - 65.

θησαν ἐντὸς «χρυσῆς φιάλης», ἡ περιοχὴ δὲ τῆς πυρᾶς μετεσχηματίσθη εἰς τύμβον. Καθ' ὅμοιον τρόπον τύμβος ἰδρύθη ἄνωθεν τοῦ χώρου τῆς πυρᾶς τῶν ὀπλιτῶν τοῦ Η τῆς Ἰλιάδος, ἔτι δὲ καὶ ἄνωθεν τοῦ τάφου τοῦ Ἑλπήνορος καὶ τοῦ Ἑκτορος¹. Εἶναι ἀποδεδειγμένον ὅτι οἱ τύμβοι οὐδεμίαν σχέσιν εἶχον πρὸς τὴν μετὰ θάνατον κατάστασιν τοῦ μεταστάντος, ἀλλ' ἰδρύοντο «ἐσσομένοισι πυθέσθαι» ἵνα διατηρήσωσιν ἀθάνατον τὴν μνήμην καὶ ἰδίως τὸ «κλέος» τοῦ θανόντος². Ἐπὶ τοῦ τύμβου συνήθως ἰδρύετο στήλη, ἥτις ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ φέρεται ὡς «γέρας θανόντων»³.

Ἐπιτάφια δεῖπνα ἀπετέλουν μέρος τῆς ταφικῆς τελετῆς. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξακριβωθῇ ἐὰν τὰ ἐπιτάφια ταῦτα δεῖπνα ἐγένοντο κατὰ κανόνα πρὸ ἢ μετὰ τὴν ταφὴν, διότι τὸ μὲν πρὸς τιμὴν τοῦ Πατρόκλου δεῖπνον ἐγένετο πρὸ τῆς καύσεως, τὸ δὲ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἑκτορος μετ' αὐτὴν⁴. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἦσαν ἀπαραίτητα, διότι ἀκόμη καὶ ὁ Ὁρέστης παρέθεσε δεῖπνον πρὸς τιμὴν τῆς μητρὸς του καὶ τοῦ Αἰγίσθου μετὰ τὸν θάνατον αὐτῶν⁵.

Ὁ ἀγὼν ἦτο ἴσως ἡ τελευταία πράξις, ἡ συμπληροῦσα τὴν ταφὴν⁶. Ὁ Ἑκτωρ δὲν ἐτιμῆθη δι' ἀγῶνος, οὐδὲ κτερίσματα ἐτέθησαν ἐπὶ τῆς πυρᾶς του καὶ ὁ τύμβος του ἰδρύθη κατὰ διάφορόν πως τρόπον μὲ πυρῆα λιθόκτιστον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐτέθη ἡ τέφρα του⁷. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀπόθεσις κτερισμάτων καὶ ὁ ἀγὼν ἦσαν ἔθιμα Ἀχαιικά, ἐπιβληθέντα ὑπὸ παραδόσεως προεληθοῦσης ἐκ μακροχρονίου χρήσεως ἐνταφιασμοῦ. Διότι καὶ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀχιλλέως ἐγένετο ἀγὼν, ἡ δὲ Θέτις «περικαλλέα ἄεθλα θῆκε μέσῳ ἐν ἀγῶνι» (ω, 85 – 86), ἐνῶ ὁ Νέστωρ φέρεται ἀναπαλῶν τοὺς θριάμβους του εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ἐν Βουπρασίῳ, καὶ εἰς ἀγῶνα γενόμενον πρὸς τιμὴν τοῦ θανόντος Ἀμαριγκέως τοῦ Ἑπειοῦ⁸.

Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι ἡ καῦσις ἦτο ὁ μόνος τρόπος ταφῆς ἐν χρήσει εἰς τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη. Τὸ ὄημα «θάπτειν», τὸ χρησιμοποιοῦμενον ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου, ἴσως δημιουργήσῃ ἀμφιβολίας καὶ ὑποβάλλῃ τὴν ἐντύπωσιν τῆς χρήσεως ἐνταφιασμοῦ. Ἀλλὰ τὸ ὄημα τοῦτο φαίνεται ὅτι χρησιμοποιεῖται εἰς τὴν Ἰλιάδα καὶ εἰς τὴν Ὀδύσσειαν ἀντὶ τοῦ «καίειν» καὶ ἔχει τὴν αὐτὴν πρὸς τοῦτο σημασίαν. «Θάπτε με ὅτι τάχιστα» παραγγέλλει ἡ ψυχὴ τοῦ Πατρόκλου καὶ κατὰ τὴν παραγγελίαν του τὸ σῶμά του

1. Η, 86 – 91, 336. Π, 457. Ψ, 245. δ, 584. λ, 74 ἐξ. μ, 13 ἐξ.

2. Ὅρα ἰδίως Η, 87 – 91. δ, 584. λ, 76.

3. Π, 457, 675. μ, 14.

4. Ψ, 29. Ω, 801 ἐξ.

5. γ, 309 – 310.

6. Ψ, 257 ἐξ.

7. Ω, 791 ἐξ.

8. Ψ, 630 – 631.

ἐκάη¹. Ὁ Ἑλλήνωρ παρακαλεῖ τὸν Ὀδυσσεά νὰ μὴ τὸν ἀφήσῃ ἄθραπτον, ἀλλὰ «κακῆαι». Ὁ Ὀδυσσεὺς τὸν θάπτει καὶ ἡ συμπλήρωσις τῆς ταφῆς ἀναγγέλλεται διὰ τοῦ «ἔπει νεκρὸς τ' ἐκάη»².

Αἱ δοξασαί αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν κατάστασιν τὴν ἐπακολουθοῦσαν τὸν θάνατον ἤρωος ἢ κοινοῦ θνητοῦ σαφῶς καθορίζονται εἰς τοὺς στίχους τῆς Ἰλιάδος³. Τότε ἡ ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου λεγομένη «ψυχὴ», ἀποχωριζομένη τοῦ σώματος, βαίνει πρὸς τὸν Ἄδην. Δὲν δύναται ὅμως νὰ ἀποτελέσῃ μέλος τῆς κοινωνίας τῶν ἐν Ἄδῃ «ψυχῶν», ἀλλὰ πλανᾶται μόνη καὶ ἔρημος ἕως ὅτου τὸ καταλειφθὲν σῶμα τύχῃ τῆς νενομισμένης ταφῆς.

«Θάπτε με ὅτι τάχιστα», λέγει εἰς τὸν Ἀχιλλέα ἡ «ψυχὴ» τοῦ Πατρόκλου,

«πύλας Ἀῖδαο περήσω,

τῆλέ μ' ἔεργουσι ψυχαί, εἴδωλα καμόντων,
οὐδέ μέ πω μίσεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἔωσιν,
ἀλλ' αὐτως ἀλάλῃμαι ἂν' εὐρυπυλὲς Ἀΐδος δῶ»⁴.

Εἶναι φανερόν ὅτι τὸ σῶμα ἐπιστεύετο ὡς τὸ στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον ἐκράτει τὴν «ψυχὴν» εἰς τὸν κόσμον τῶν ζώντων. Ἐν ὅσῳ τὸ σῶμα ἔμενε ἄθραπτον, ἀκόμη καὶ πρὸ τῆς τελείας διαλύσεως αὐτοῦ, ἡ «ψυχὴ» διετήρει τὰ αἰσθήσεις, ἐνῆργει, εἶχεν ἀνάγκας καὶ ἡδύνατο νὰ ἀναμιχθῇ εἰς τὰ πράγματα τῶν ζώντων⁵. Τὴν κατάστασιν ταύτην σαφῶς ἐχαρακτήρισεν ὁ Ἀριστόνικος ὅτε, βασιανίζων τὸν 104ον στίχον τοῦ Ψ τῆς Ἰλιάδος, ἔγραφε : «τὰς τῶν ἀτάφων ψυχὰς Ὅμηρος ἔτι σωζούσας τὴν φρόνησιν ὑποτίθησιν». Ὅτε ὅμως τὸ σῶμα διελύετο ὡς ἔδει, καὶ εἰς τὰ ἔπη ὅτε αἱ «σάρκες» καὶ αἱ «ἴνες» κατεστρέφοντο διὰ πυρός, ὁ δεσμὸς τῆς «ψυχῆς» πρὸς τὸν κόσμον τῶν ζώντων διελύετο καὶ ὁ θανὼν ἐλάμβανε τὴν θέσιν του εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν «εἰδώλων». Αἱ ἀνάγκαι καὶ ἐπιθυμίαι του ἐτετρατίζοντο, οὐδὲ ἐδείκνυε πλέον ἐνδιαφέρον εἰς τὰ πράγματα τῶν ζώντων⁶. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιζῶντες μετὰ τὴν ταφὴν φαίνεται ὅτι ἔπαυον νὰ ἐνδιαφέρονται διὰ τοὺς εἰς Ἄδην μεταστάντας φίλους καὶ συγγενεῖς διότι οὐδαμοῦ ἀναφέρονται προσφοραὶ ἢ ἀναθήματα εἰς τοὺς νεκρούς. Τοῦτο πρὸς τούτοις ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἐπιτάφια κτερίσματα ἐτίθεντο ἵνα χρησιμοποιηθῶσι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ταξιδίου

1. Ψ, 71.

2. λ, 72, 76 καὶ μ, 10 ἐξ.

3. Ὅρα Rhode, ἔ.δ., κεφ. I, σ. 3 ἐξ.

4. Ψ, 71-74.

5. Πρβλ. λ, 72 ἐξ.

6. «οὐ γὰρ ἔτ' αὐτὺς νίσομαι ἐξ Ἀΐδαο», ὑπόσχεται ἡ ψυχὴ τοῦ Πατρόκλου, «ἐπὴν μὲ πυρὸς λελάχητε (Ψ, 75-76).

πρὸς τὸν Ἄδην. Ἴσως πρέπει νὰ σημειώσωμεν ὅτι ἡ «ψυχὴ» τοῦ Πατρόκλου εἶχε καταλείπει τὸν κόσμον τῶν ζώντων ὅτε οἱ σύντροφοὶ του ἐτέλουν τὸν πρὸς τιμὴν του ἄγωνα καί, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἡρώων τοῦ ἔπους, οὐδεμίαν θὰ ἡσθάνετο ἐκ τούτου εὐχαρίστησιν. Ἀσφαλῶς τὸ ἔθιμον τοῦ ἀγῶνος θὰ ἐπῆλασεν εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν ἐνταφιασμός ἦτο ὁ συνηθῆς τρόπος ταφῆς, διότι τὸ σῶμα τὸ ἀποτιθέμενον εἰς τὸν τάφον πρὸ τῆς διαλύσεως αὐτοῦ διετῆρει ἀκόμη τὴν «φρόνησιν» καὶ οὕτως ἡδύνατο νὰ αἰσθανθῇ τὴν χαρὰν τοῦ ἀγῶνος¹.

Ἡ φροντὶς διὰ τὴν καῦσιν τοῦ σώματος, ἡ ἐπιβαλλομένη ὑπὸ τῆς μελτοντικῆς ἀναπαύσεως τῆς ψυχῆς, ἀντιτίθεται σαφῶς πρὸς τὴν ἀπάθειαν διὰ τὴν τύχην τῶν δστών τῶν ἀποθνήσκοντων μακρὰν τῆς πατρῴας γῆς. Τὰ δστὰ ταῦτα ἀφίνονται εἰς ἐχθρικὴν χώραν καὶ εἰς τὴν διάθεσιν τῶν ἐπιζώντων ἐχθρῶν, ἢ ὀπουδήποτε καθ' ὁδόν, οὐδεὶς δὲ ζητεῖ ὅπως τὰ δστὰ τοῦ ἐπιστραφῶσιν εἰς τὴν γενέτειραν καὶ εἰς τοὺς οἰκείους του. Βεβαίως εἰς τὸ Η τῆς Ἰλιάδος (334—335) ὁ Νέστωρ φέρεται παροτρύνων τὸν Ἀγαμέμνονα νὰ καύσῃ τοὺς νεκρούς :

«τυτθὸν ἀποπρὸ νεῶν, ὧς κ' δστέα παισὶν ἕκαστος
οἴκαδ' ἄγῃ, ὅτ' ἂν αὔτε νεώμεθα πατρίδα γαίαν».

Ἀλλὰ τοὺς στίχους τούτους δικαίως ὁ Ἀρίσταρχος ἀπέβαλε «ὅτι οὐ διὰ τοῦτο ἐκαίοντο ὅπως τὰ δστὰ κομίσωνται, ἀλλὰ συνηθεία». Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία ὅτι οἱ στίχοι οὗτοι εὐρίσκονται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἔθιμα, τὰ περιγραφόμενα εἰς τὰ ἔπη, ὅτι εἶναι ἐμβόλιμοι καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν οὐδεμίαν σπουδαιότητα ἔχουσιν. Εἰς τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσειαν οὐδεμία φροντὶς καταβάλλεται διὰ τὴν μεταφορὰν οἴκοι τῶν δστών τῶν ἐν μάχῃ πιπτόντων. Ἡ τέφρα καὶ τὰ δστὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ Ἀχιλλέως, τοῦ Ἀντιλόχου, τοῦ Αἴαντος, τῶν ὀπλιτῶν τῶν ταφέντων εἰς τὸ Τρωϊκὸν πεδῖον κατὰ τὸ Η τῆς Ἰλιάδος, ἀφέθησαν εἰς ξένην, ἐχθρικὴν γῆν. Τὰ δστὰ τοῦ Φρόντιδος καὶ τοῦ Ἑλπήνορος, φαίνεται ὅτι ἀφέθησαν καθ' ὁδόν. Καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς ὅτε, μηνύων κατὰ τοῦ Ἀγαμέμνονος, ἡπείλει ἀποχώρησιν προσέθεσεν ὅτι θὰ πληρώσῃ τὰ σκάφη του διὰ τῶν λαφύρων καὶ τῶν πολυτίμων κτημάτων του, δὲν ἀνέφερεν ὅμως δστὰ θανόντων ὡς ἀσφαλῶς θὰ ἔκαμε ἐὰν τοῦτο ἦτο κοινὸν καθήκον ἀρχηγοῦ καὶ ἐπιζώντων συντρόφων². Εἶναι φανερόν ὅτι οὐδεμία σημασία ἀπεδίδετο εἰς τὰ δστὰ

1. Ὁ περὶ τὸν τύμβον τοῦ Πατρόκλου διασχυρμός τοῦ πτώματος τοῦ Ἑκτορος ἐγένετο ἵνα ὁ φονεὺς τοῦ Πατρόκλου τιμωρηθῇ. Ὁ νεκρὸς Ἑκτωρ, διατηρῶν ἐτι τὴν «φρόνησιν», ἡσθάνετο τὸν πόνον καὶ τὴν ἀτίμωσιν. Οὕτως ἐπεξηγεῖ τὴν πράξιν καὶ ὁ Κικέρων, Tusc. Disp. I, 105.

2. I, 356 ἐξ.

καὶ ὅτι ἡ καῦσις τῆς «σαρκὸς» καὶ τῶν «ἰνῶν» μόνον ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν μελλοντικὴν κατάστασιν τῆς «ψυχῆς».

Ἐὰν ἐκ τῶν ἑπὼν στραφῶμεν πρὸς τὴν μελέτην τῶν διὰ τῆς ἀρχαιολογικῆς σκαπάνης ἀποκαλυφθέντων προϊστορικῶν τάφων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, θὰ συμπεράνωμεν, νομίζω, ὅτι ἡ μαρτυρία τῶν ἑπὼν συμφωνεῖ περισσότερο πρὸν τὴν εἰκόνα τὴν παρουσιαζομένην ὑπὸ τῆς τελευταίας Μυκηναϊκῆς περιόδου. Καὶ περιοριζόμεθα εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα διότι ἡ δύναμις τῆς Κρήτης εἶχε τερματισθῇ τοῦλάχιστον δύο αἰῶνας πρὸ τῶν Τρωϊκῶν.

Οἱ εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἀνασκαφέντες τάφοι καὶ πολυάριθμοι εἶναι καὶ παρέχουσιν ἄφθονον πρὸς μελέτην ὕλικόν¹. Αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ ἰδίως τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἑλευσίνος² καὶ τοῦ νέου κύκλου τῶν Μυκηναῶν, αἱ γεγνησιν ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν³, ἀποδεικνύουσιν ὅτι τὰ ἔθιμα τῆς ταφῆς τῆς Μυκηναϊκῆς ἐκείνης περιόδου ἐξειλήθησαν ὁμαλῶς καὶ βαθμυδὸν ἀπὸ τὰ ἔθιμα τὰ ἐπικρατήσαντα εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν Μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν μὲ ἐπιδράσεις μόνον ἐκ τοῦ ἑξωτερικοῦ κόσμου καὶ ἰδίως ἐκ τοῦ Μινωικοῦ καὶ τοῦ Αἰγυπτιακοῦ. Αἱ μέχρι τοῦδε γεγνησιν ἀνασκαφαὶ ἀποδεικνύουσιν ὅτι ὁ ἐνταφιασμὸς ἦτο ὁ μόνος ἐν χρήσει τρόπος τῆς ταφῆς εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῆς καθόδου τῶν Ἑλληνικῶν λεγομένων φύλων μέχρι τοῦ τέλους τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, ἀπὸ τοῦ 2000—1900 π.Χ. περίπου μέχρι τοῦ 1100 π.Χ. Ἐξηκριβωμένην καὺσιν νεκροῦ ἔχομεν μόνον εἰς τὸν 41ον τάφον τοῦ Ἡραίου, ἡ καῦσις δ' αὕτη ἀνάγεται εἰς τὸ τέλος τῆς Προϊστορικῆς ἐπο-

1. Διὰ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν ὄρα Μυλωνᾶ, *The Cult of the Dead in Helladic Times*, «Studies Presented to David M. Robinson» I, σ. 83. Κυριώτερα συγγράμματα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Τσοῦντα Χ., *Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος Πολιτισμὸς καὶ Ἀρχ.* Ἐφῆμ. 1888, Wace, A. J. B., *Chamber Tombs at Mycenæ*, 1932, Carl W. Blegen, *Prosymna, The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum*, 1937, Persson A. W., *The Royal Tombs of Dendra Near Midea*, 1931 καὶ *New Tombs at Dendra*, 1945, Karo G., *Die Schachtgräber von Mykenai*, 1930—1933, Nilsson M. P., *Minoan—Mycenæan Religion and its Survival in Greek Religion*², 1951.

2. Μυλωνᾶς—Τραυλός, *Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (= ΠΑΕ) 1952 καὶ 1953.

3. Παπαδημητρίου Ἰω., ΠΑΕ, 1952 καὶ 1953. Μυλωνᾶς—Παπαδημητρίου, *Archæology* 5, (1952), σ. 194—200. Τὴν ἀνασκαφὴν ταύτην ἡ Ἑταιρεία ἀνέθεσεν εἰς τὸν ἑφορον κύριον Ἰωάννην Παπαδημητρίου μὲ ἐφορευτικὴν ἐπιτροπὴν ἀποτελουμένην ἐκ τῶν Καθηγητῶν Ἀντ. Κεραμοπούλλου, Σπ. Μαρινάτου καὶ Γεωργ. Μυλωνᾶ. Καὶ κατὰ τὰς δύο σκαφικὰς περιόδους (1952—1953) συνεργάσθη μετὰ τοῦ κ. Παπαδημητρίου διὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν τάφων τοῦ νέου κύκλου.

χῆς¹. Εἰς τοὺς ἰδίους χρόνους φαίνεται ὅτι ἀνάγονται καὶ αἱ ταφαὶ αἱ ἀνακαλυφθεῖσαι εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Πόρτο 'Ράφτη', τὰ δὲ παραδείγματα καύσεως τῆς Σαλαμῖνος ἀνάγονται εἰς χρόνους μεταβατικούς ἀπὸ τῆς Ἑλλαδικῆς πρὸς τὴν πρωτογεωμετρικὴν ἐποχὴν². Ἰχνη πυρὸς ἀνευρέθησαν εἰς πολλοὺς Μυκηναϊκοὺς τάφους, ἀλλ' ἀσφαλῶς ὀφείλονται εἰς ἐναγισμοὺς καὶ εἰς τὴν διὰ πυρὸς ἀπολύμανσιν καὶ καθαρισμὸν τῶν τάφων, τῶν χρησιμοποιοηθέντων ἐπὶ πολὺ χρονικὸν διάστημα καὶ δι' ἐπανειλημμένας ταφάς³.

Οἱ νεκροὶ τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων ἀπετίθεντο εἰς οἰκογενειακοὺς τάφους. Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ἐλευσίνος ἀπέδειξαν ὅτι ἡ μετατροπὴ τῶν ἀτομικῶν εἰς οἰκογενειακοὺς τάφους εἶχεν ἤδη ἀρχίσαι κατὰ τὸ δευτερον ἡμισυ τῆς Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς⁴. Ἐκ τῶν ὑστέρων δὲ μεσοελλαδικῶν τάφων ἐξειλήχθησαν οἱ λακκοειδεῖς τῶν Μυκηνῶν, εἰς τοὺς χρόνους τῶν ὁποίων τὸ ἔθιμον φαίνεται ὅτι εἶχεν ἐπικρατήσῃ. Τὰ λείψανα εἰς μὲν τοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους, τοὺς τάφους τοῦ λαοῦ τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων, ἀπετίθεντο συνήθως ἐπὶ τοῦ διαπέδου καὶ σπανιώτατα εἰς θήκην ἢ ἐπὶ ἐδράνου κτιστοῦ ἢ λαξευτοῦ⁵, εἰς δὲ τοὺς θολωτοὺς, τοὺς βασιλικοὺς δηλαδὴ τάφους, συνήθως εἰς θήκας λελαξευμένας εἰς τὸ δάπεδον⁶.

1. Prosymna, σ. 242. Ἐκ τοῦ Μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Ἰαλυσοῦ τῆς Ῥόδου εἶναι γνωστὰ τρία δείγματα καύσεως: Maiuri, Annuario, VI - VII (1923 - 1924), σ. 238.

2. Οἱ τάφοι τοῦ Πόρτο 'Ράφτη ἀνασκάπτονται ὑπὸ τοῦ ἐπιμελητοῦ Ἀκροπόλεως κ. Σπ. Ἰακωβίδῃ, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοι γνωρίσῃ τὰ τῆς ἀνακαλύψεώς του ταῦτην. Σχετικὴ ἐκθεσις θὰ δημοσιευθῇ προσεχῶς.

3. Κα β β α δ ἱ α Π., Προϊστορικὴ ἀρχαιολογία, σ. 310 - 311. Διὰ τὰς γνωστὰς μετα-Μυκηναϊκάς καύσεις μὲ πλήρη βιβλιογραφίαν ὄρα Lorimer H. L., «Pulvis et umbra», Journal of Hellenic Studies 53 (1933), σ. 161.

4. Τσούντας, Ἐφ. Ἀρχ., 1888, σ. 131 ἐξ. Wace, ἔ.δ., 141. Prosymna, σ. 250 ἐξ. Sir. Arthur Evans, The Shaft Graves and Bee-hive Tombs of Mycenae, σ. 3 ἐξ. Nilsson, ἔ.δ., σ. 154 ἐξ. Froedin - Persson, Asine, σ. 160, σ. 185. Μυλωνᾶς, «Homeric & Mycenaean Burial Customs», σ. 68.

5. Μυλωνᾶς - Τραυλός, ΠΑΕ, 1952, σ. 53 - 72.

6. Διὰ ἐδρανα τοῦ εἶδους τούτου ὄρα Hesperia, 9 (1940), σ. 274 - 291, Prosymna, σ. 245, Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος Πολιτισμός, σ. 136. Wace, ἔ.δ., σ. 136. Εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 529 τάφον τῶν Μυκηνῶν ὁ Wace ἀπεκάλυψε καὶ σκελετὸν ἐπὶ τοῦ ἐδράνου.

7. Αἱ εἰς τὰ δάπεδα τῶν θαλαμοειδῶν θῆκαι κατὰ κανόνα ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ὀστεοθήκαι, διὰ τὴν ἀποθήκευσιν τῶν ὀστέων, σπανιώτατα δὲ διὰ τὴν ἀπόθεσιν λειψάνου. Εἰς τοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους τοῦ Ἡραίου, ὁ Blegen ἀνέβρε 87 θήκας, ἐκ τῶν ὁποίων δύο μόνον εἶχον χρησιμοποιοηθῇ δι' ἐνταφιασμὸν λειψάνου, αἱ δὲ λοιπαὶ ὡς ὀστεοθήκαι (Prosymna, σ. 246). Καὶ ὁ Wace παρετήρησεν ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν θηκῶν ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὰ disiecta membra. Ἀκόμη καὶ κόγχαι, λελαξευμέναι εἰς τὰ πλευρὰ τῶν τε θαλάμων καὶ τῶν δρόμων ἦσαν συνήθεις. Ὁ Nilsson (Mi-

Τελευταίως ὁ Persson, ἐπαναλαμβάνων παλαιὰν θεωρίαν τοῦ Στάη καὶ βασιζόμενος ἐπὶ τῶν εὐρημάτων τοῦ Schliemann, προσεπάθησε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι οἱ νεκροὶ ἐτίθεντο εἰς ξύλινα κιβώτια ¹· ἀλλ' ὁ Karg προὐ καιροῦ ἀπέδειξε πλήρως ὅτι τοιαῦτα κιβώτια δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν ταφὴν τῶν εἰς τὸ βασιλικὸν νεκροταφεῖον τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ἐνταφιασθέντων ². Ἐτι δὲ καὶ εἰς τοὺς μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντας λακκοειδεῖς τάφους τοῦ νέου κύκλου τῶν Μυκηνῶν οὐδὲν ἔχνος ξυλίνων κιβωτίων διὰ τὰ λείψανα παρετηρήσαμεν. Ἐκ τῶν τάφων τοῦ Ἡραίου μανθάνομεν ὅτι ἐνίοτε οἱ νεκροὶ μετεφέροντο εἰς τὸν τάφον ἐπὶ ξυλίνων φορείων ³. Περὶ τὸν νεκρὸν ἀπετίθεντο τὰ κτερίσματα, ἀτομικὰ κοσμήματα καὶ ὅπλα, ἐνίοτε τὰ ἐργαλεῖα τοῦ θανόντος, πάντοτε δὲ ἀγγεῖα πῆλινα μικρὰ τε καὶ μεγάλα. Μεταξὺ τῶν πρώτων καταλέγονται ποτήρια, μεταξὺ τῶν δευτέρων ἀμφορεῖς καὶ πιθόσχημα ἀγγεῖα εἰς τὰ ὁποῖα ἐτίθεντο τροφίμα ⁴. Τὸ εἶδος τῶν τροφίμων τῶν κατατιθεμένων εἰς τοὺς τάφους εἶναι δύσκολον νὰ ὁρισθῇ ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἔλαιον ἦτο σύνθηες. Εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 530 τάφον τῶν Μυκηνῶν ἀνευρέθησαν δύο ἀλάβαστρα πλήρη λιπαρᾶς, φαιοκιτρίνης ὕλης, ἡ ἀνάλυσις τῆς ὁποίας ἀπέδειξε τὴν ὑπαρξίν ἐλαίου ⁵. Ἐτι δὲ εἰς τὸν λακκοειδῆ τάφον Ι τοῦ νέου

noan - Mycenaean Religion², σ. 581 - 588 καὶ 589) πιστεύει ὅτι μερικαὶ τούτων τοὐλάχιστον ἐχρησιμοποιοῦντο διὰ τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν, τὴν γνώμην δὲ ταύτην συμμερίζεται καὶ ὁ Persson. Πιστεύω ὅτι ἡ γνώμη αὕτη δὲν εἶναι ὀρθή. Αἱ κόγχαι ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ὁσεοθῆκαι καὶ διὰ τὴν ταφὴν παιδίων καὶ οὐχὶ διὰ λατρείαν (δῶρα : Prosymna, σ. 234 - 235, 245. Wace, ἔ.δ., σ. 129. Μυλωνᾶς, The Cult of the Dead, σ. 84 ἑξ.). Εἰς τὰ γνωστὰ μέχρι τοῦ 1951 παραδείγματα ταφῆς εἰς κόγχας ἔχουσι προστεθῇ καὶ νέα ἐκ τῶν νεκροταφείων Βούλας - Βάριζας καὶ Γλυφάδος ἀνασκαφέντα τῷ 1953 ὑπὸ τοῦ ἐφόρου Ἀττικῆς κ. Ἰωάννου Παπαδημητρίου (εἰς ὃν καὶ ὀφείλω εὐχαριστίας διὰ τὴν ἄδειαν νὰ ἀναφέρω τὰ παραδείγματα ταῦτα).

1. Στάης Β., Ἀρχ. Ἐφ., 1907, σ. 31 ἑξ. Persson A. W., The New Tombs of Dendra, σ. 111 ἑξ. Πρβλ. καὶ Meurer M., Jahrb., 1912, σ. 208 ἑξ.

2. Die Schachtgräber von Mykenai, σ. 38 ἑξ.

3. Prosymna, σ. 249. Πρὸς τὸ τέλος τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς πῆλινα λάρνακες χρησιμοποιοῦνται εἰς τὴν Ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα διὰ παιδικὰς ἰδίους ταφάς, εἰς περιορισμένον ὅμως ἀριθμὸν. (Εἰς Κρήτην ἦσαν ἐν κοινῇ χρήσει εἰς παλαιότερους χρόνους). Εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Ἡραίου ἀνευρέθη μία μόνον λάρναξ (Prosymna, σ. 249) μία δὲ ἀνευρέθη εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 502 τάφον τῶν Μυκηνῶν (Wace, ἔ.δ., σ. 140) καὶ ἑτέρα παρὰ τὴν πύλιν τῶν λεόντων (BSA, 25, 1921 - 1923, σ. 36). Μία λάρναξ ἀνευρέθη ὑπὸ τοῦ Κεραμοπούλλου εἰς Θήβας (Ἀρχ. Δελτίον, 3, σ. 92) εἰς δὲ τὸν συνοικισμὸν τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ ἀπεκαλύψαμεν τρεῖς λάρνακες παιδικάς.

4. Εἰς τοὺς τάφους τοῦ Ἡραίου ἀνευρέθησαν πιθόσχημα ἀγγεῖα ἐπιμελῶς ἐσφραγισμένα διὰ πωμάτων, σχετικῶς δὲ ὁ Blegen παρετήρησεν ὅτι «it is not probable that such care could be taken to close an empty pot» (Prosymna, σ. 259).

5. Wace, ἔ.δ., σ. 143.

κύκλου τῶν Μυκηνῶν ἀνευρέθη ἀγγεῖον μετὰ ἀμαυροχρώμου διακοσμήσεως, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς περιεῖχεν ἀρχικῶς ἔλαιον. Διότι κατὰ τὴν συγκόλλησιν τοῦ ἀγγείου, ὅτε ἡ φλόξ τῆς λυχνίας τοῦ συγκολλητοῦ ἐθέρμανε τὸν πηλόν, ὁσμή ἔλαιου ἐγένετο αἰσθητὴ εἰς τὸ δωμάτιον, ἔλαιον τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποροφήσει ὁ πηλός, ὅτε τὸ ἀγγεῖον ἀπετέθη εἰς τὸν τάφον. Εἵδομεν δ' ὅτι καὶ μεταξὺ τῶν κτερισμάτων τοῦ Πατρόκλου κατελέγετο ἔλαιον. Ἡ συνήθεια τῆς καταθέσεως κτερισμάτων ἦτο πολὺ παλαιά, κατόπιν δὲ διακοπῆς ἐπανῆλθεν εἰς χρῆσιν κατὰ τὴν Μεσοελλαδικὴν ἐποχὴν, ἴσως ὑπὸ Μινωϊκὴν ἐπίδρασιν¹. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ποτήρια ἦσαν τὰ πρῶτα κτερίσματα, τὰ ὁποῖα ἀπετίθεντο εἰς τοὺς μεσοελλαδικούς τάφους τῆς Ἑλευσίως, παραμένονσι δὲ συνήθι μέχρι τοῦ τέλους τῶν προϊστορικῶν χρόνων². Κατόπιν ἐπανειλημμένων ταφῶν οἱ θάλαμοι τῶν τάφων ἐπληροῦντο· τότε τὰ ὑπολείμματα τῶν προγενεστέρως ταφέντων μετὰ τῶν κτερισμάτων αὐτῶν παρεμερίζοντο συνήθως πρὸς τὰ πλευρὰ τοῦ τάφου καὶ οὕτως ἐδημιουργεῖτο χώρος διὰ τὴν ἀπόθεσιν τῶν ὑστερωτέρων νεκρῶν.

Μετὰ τὴν ταφὴν ἐκάστου νεκροῦ ἡ θύρα τοῦ τάφου ἐκλείετο διὰ ξηροτοίχου καὶ ὁ δρόμος τοῦ ἐπληροῦτο χώματος³. Τὸ πλήρωμα τοῦτο τοῦ δρόμου ἐπέβαλλε τὴν χρῆσιν σημάτων πρὸς ἀναγνώρισιν τῶν τάφων⁴. Ἐνίοτε τὰ σήματα ἦσαν κανονικαὶ στήλαι, συνηθέστερον δ' ἀπλοὶ λίθοι. Ἀνιδρύσιν στήλων συναντῶμεν τὸ πρῶτον εἰς τοὺς μεσοελλαδικούς τάφους τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἑλευσίως, εἰς τοὺς ὑστερωτέρους δὲ Μυκηναίους τοῦ ἰδίου νεκροταφείου ἔχομεν ὀγκολίθους. Εἶναι γνωσταὶ αἱ στήλαι τῶν Μυκηνῶν καὶ τοῦ Ἡραίου⁵ εἰς ταύτας δὲ νῦν προστίθενται καὶ αἱ στήλαι τῶν τάφων τοῦ νέου κύκλου τῶν Μυκηνῶν⁶.

1. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι Μεσοελλαδικοὶ τάφοι δὲν περιεῖχον κτερίσματα ἐν ᾧ οἱ προγενέστεροι Πρωτοελλαδικοὶ κατὰ κανόνα ἀπέδωσαν τοιαῦτα: (Blegen-Wace, «Middle Helladic Tombs», *Symbolæ Osloenses* (1930), σ. 28 ἐξ. Μυλωνᾶς, Ἀρχ. Ἐφ., 1937, σ. 43 ἐξ., *AJA* 38 (1934), σ. 258 ἐξ., ἰδίως σ. 268 ἐξ. Εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἑλευσίως κτερίσματα καὶ πάλιν ἀναφαίνονται εἰς τάφους τῆς ὑστερωτέρας περιόδου τῆς Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς.

2. Ἡ ἀπόθεσις τῶν ἐνθυμίζει τὴν ὑστερωτέραν περὶ τῶν ἐν Ἀθῇ κρηνῶν Ὀρφικὴν θεωρίαν γνωστὴν τοῦλάχιστον ἐκ τῶν ἐνεπιγράφων χρυσῶν πλακῶν τῆς Petelia καὶ τῶν Ἑλευθερνῶν: ὄρα Diels H., *Die Fragmente der Vorsokratiker* (1934) I, 17 καὶ 17a.

3. Μυκηναῖοι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 139-142. Ἐνίοτε λίθοι ἐπεσωρεύοντο πρὸ τῆς εἰσόδου: Τσοῦντας, Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 129. Wace, ἔ.δ., σ. 128. Dendra, σ. 108. Ἀρχ. Δελτίον, 1888, σ. 157. Prosymna, σ. 157 καὶ 236.

4. Dendra, σ. 114. Prosymna, 237. Wace, ἔ.δ., σ. 128.

5. Τσοῦντας, Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 127 ἐξ. Schliemann, *Mycenae*, σ. 80-85 καὶ 88-90. Schuchhardt C., *Schliemann's Excavations*, σ. 167-176. Reichel W., «Die mykenischen Grabstelen», *Eranos Vindobonensis*, σ. 24-

Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν θολωτῶν χώμα ἐπεσωρεύετο ἄνωθεν τῆς θόλου καὶ προσέδιδεν εἰς αὐτοὺς τὴν ὄψιν τύμβου ¹. Καὶ οἱ ἀρχαιότεροι λακκοειδεῖς τῶν Μυκηνηνῶν τάφοι φαίνεται ὅτι ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ἰδίου μικροῦ τύμβου ἑκαστος. Ἐὰν δὲ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ διὰ χώματος πλήρωμα τοῦ δρόμου, ἀναγκαστικῶς θὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὰ 'Ομηρικά ἔθιμα τοῦ «χεῦεν χυτὴν γαῖαν» καὶ τῆς ἰδρύσεως στήλης ἦσαν ἔθιμα ἐν χρήσει εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἀπὸ παναρχαιοτάτων χρόνων².

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν νέων λακκοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνηνῶν προσέθεσε καὶ νέα στοιχεῖα εἰς τὰ ἤδη γνωστά, ἀποδεικνύοντα τὴν τέλει ἐπιταφίαν δειπνῶν μετὰ τὸν ἐνταφιασμόν³. Φαίνεται δ' ὅτι κατὰ τοὺς ὑστέρους Μυκηναϊκοὺς χρόνους τοὺλάχιστον, πρὸ τῆς θύρας τοῦ τάφου ἐτελοῦντο σπονδαὶ συνοδευόμεναι ἴσως ὑπὸ ἐπικλήσεων, μετὰ τὸ πέρασ τῶν ὁποίων τὸ χρησιμοποιοῦμενον κύπελλον ἐθραύετο καὶ κατελείπετο πρὸ τῆς παραστάδος τῆς θύρας τοῦ τάφου⁴.

Ὅτε ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλος Χρῆστος Τσουντας ἔγραφε τὸ μνημειωδὲς του ἔργον «Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμὸς» ἦτο πεπεισμένος ὅτι ἀνθρωποθυσίαι ἀπετέλουν μέρος τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς Μυκηναϊκῆς ἐπο-

33. Heurtley W. A., «The Grave Stelai of Mycenæ», B.S.A. 25 (1919 - 1923), σ. 126 ἑξ. Ὁ Maiuri ἀπεκάλυψε «Cippi tombali» εἰς τὸ Μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἰαλυσσοῦ, Annuario, VI - VII, σ. 201, 208.

1. Ὁ Τσουντας πρῶτος παρατήρησεν, Ἀρχ. Ἐφ., 1889, σ. 136 - 137, ὅτι χυτὴ γῆ πάχους 0.30 - 1.50 μ. εἶχεν ἐπισωρευθῆ ἄνωθεν τῆς θόλου τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ, προσδίδουσα εἰς αὐτὸν ὄψιν τύμβου. Τὸ αὐτὸ ἐγένετο διὰ τοὺς τάφους τῶν Δενδρῶν, Dendra, σ. 20, τοῦ Ἐπάνω Φούρνου, τοῦ Κάτω Φούρνου καὶ τῶν Λεόντων τῶν Μυκηνηνῶν. Κατὰ τὸν Holland δὲ τὸ ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου τῶν θολωτῶν τάφων συνήθως ἦτο εἰς τὸ ὕψος τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ θόλος ἐξεῖχεν ἄνωθεν αὐτῆς, ἐκαλύπτετο δὲ διὰ χώματος, BSA, 25 (1921 - 1923), σ. 397 ἑξ. Πρὸς τοῦτοις ἀρκετοὶ θολωτοὶ τάφοι, ὡς ὁ τῶν Ἀχαρνῶν, τοῦ Μαραθῶνος, μερικοὶ τῶν Μεσσηνιακῶν καὶ τῶν παρὰ τὰς Πάτρας ἀποκαλυφθέντων, ἐκτίσθησαν εἰς χώρον σχετικῶς ἐπίπεδον, ἐκαλύπτοντο δὲ πλήρως ὑπὸ χώματος, σχηματίζοντες πραγματικὸν τύμβον. Σχετικῶς ὄρα, Valmin N., «Tholos Tombs and Tumuli», Corolla Archaeologica, 1932, σ. 216 ἑξ., Ἀρχ. Ἐφ., 1912, σ. 268 ἑξ., 1914, σ. 99 ἑξ., ΠΑΕ, 1909, σ. 274 ἑξ., ΑΑ, 1928, σ. 596· 1930, σ. 20 ἑξ. Ἡ ἰδρύσις τύμβων ἐσυνεχίσθη καὶ εἰς τοὺς πρωῒμους ἱστορικοὺς χρόνους π.χ. ὁ τύμβος εἰς Βουρβά, εἰς Βελανιδέζαν, ΑΜ, 15 (1890), σ. 318 ἑξ., Δελτίον, 1890, σ. 16 ἑξ. Ἀκόμη καὶ ὁ τύμβος τοῦ Μαραθῶνος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς δεῖγμα τοῦ ἐθίμου τούτου.

2. Τοὺλάχιστον ἀπὸ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς.

3. Τσουντας, Mycenaean Age, σ. 150. Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 130.

4. Prosymna, σ. 238. Wace, op.cit., σ. 131, Asine, σ. 165, 358. Τὸ ἔθιμον παρατηρήθη καὶ ὑπὸ τοῦ κ. Μαρινάτου εἰς τὸ Νεκροταφεῖον τῆς Χώρας τῆς Τριφυλίας. Εἰς τὸν συνάδελφον Μαρινάτον, ὀφείλω χάριτας διὰ τὴν πληροφορίαν ταύτην. Ὅρα καὶ ἀνακοινώσιν του εἰς τὰ ΠΑΕ, 1953.

χῆς¹. Ἀλλὰ τῷ 1928, ὅτε συνεζητοῦμεν τὸ πρόβλημα τοῦτο, εἰς μίαν τῶν σπανίων συναντήσεων, τὴν ἀνάμνησιν τῶν ὁποίων μαθηταὶ καὶ φίλοι του φυλάσσομεν ὡς θησαυρὸν ἀνεκτίμητον, δὲν ἦτο καὶ τόσον βέβαιος. Διότι ἐν τῷ μεταξὺ αἱ νεώτεραι εἰς τὴν ἀκρόπολιν τῶν Μυκηνῶν ἀνασκαφαὶ εἶχον ἀποδείξει ὅτι τὰ ἀνθρώπινα ὀστὰ τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὰ ὑψηλότερα στρώματα τοῦ βασιλικοῦ νεκροταφείου τῆς ἀκροπόλεως προήρχοντο πράγματι ἀπὸ διαταραχθέντας μεσοελλαδικοὺς τάφους², αἱ δὲ ὑπολειπόμεναι μαρτυρίαι ἦσαν σχετικῶς ὀλίγαι καὶ ἀβέβαιαι³. Καὶ τὰ ἐπὶ τῶν τάφων ἢ ἐντὸς αὐτῶν ἀνευρεθέντα μέχρι τοῦδε ὑπολείμματα ζῶων, κυνῶν καὶ ἵππων ἰδίως, εἶναι ἐξ ἴσου ὀλιγάριθμα καὶ ἀβέβαια διὰ τὰ ἐπιτρέψωσι γενικὰ συμπεράσματα⁴. Ὑποδεικνύουσι μόνον ὅτι εἰς σπανίας περιπτώσεις, καὶ διὰ λόγους ἀγνώστους εἰς ἡμᾶς, ζῶα καὶ ἰδίως κύνες καὶ ἵπποι ἀκόμη δὲ καὶ ἄνθρωποι φρονεόμενοι ἀπετίθεντο ἐπὶ τοῦ τάφου προσφιλοῦς νεκροῦ. Αἱ ἐνδείξεις αὗται συμφωνοῦσι πρὸς τὰ γενόμενα κατὰ τὴν ταφὴν τοῦ Πατρόκλου.

Οἱ μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντες προϊστορικοὶ τάφοι ἀνέρχονται εἰς πολλὰς ἑκατοντάδας, εἰς οὐδένα δὲ τούτων παρετηρήθησαν ἔχνη ταριχεύσεως καὶ τὸ εὔρημα τοῦ Schliemann, ἐκ τοῦ πέμπτου τάφου τοῦ βασιλικοῦ νεκροταφείου τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, παραμένει μοναδικόν⁵. Ἴσως ὀφείλεται εἰς Αἰγυπτιακὴν ἐπίδρασιν, ἣτις δὲν ἐπεκράτησε. Πάντως ταριχεύειν δὲν ἔχομεν εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους Μυκηναϊκοὺς χρόνους.

1. Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 116, 161. Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 130 ἐξ.

2. Wace, BSA 25 (1912 - 1913), σ. 118.

3. Αἱ μαρτυρίαι αὗται εἶναι αἱ ἐξῆς: Ἐξ σκελετοῖ τοὺς ὁποίους ἀνεῦρεν ὁ Τσούντας εἰς τὴν ἐπίχωσιν ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 15 τάφου τῶν Μυκηνῶν (Ἀρχ. Ἐφ., 1888, σ. 130). Εἰς σκελετὸς ἀνευρεθεὶς ὑπὸ τοῦ Blegen ἄνωθεν τῆς θύρας τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 7 τάφου τοῦ Ἡραίου (Prosymna, σ. 235). Εἰς σκελετὸς ἐκ τοῦ 505ου τάφου τῶν Μυκηνῶν (Wace, ἔ.δ., 145) καὶ ἀνθρώπινα ὀστὰ ἐκ τοῦ θαλάμου καὶ μίᾳ τῶν θηκῶν τῆς θόλου τοῦ τάφου τῶν Δενδρῶν, (Persson, Dendra, σ. 68 ἐξ.). Ὁ Volgraff ἐσημείωσεν ἔχνη ἀποδεικνύοντα κατ' αὐτὸν τὴν τέλεισιν ἀνθρωποθυσιῶν εἰς τοὺς τάφους τοῦ Ἀργεῦς (BCH, 1904, σ. 370). Τὰ δεδομένα τοῦ Ἀργεῦς καὶ τῶν Δενδρῶν εἶναι πολὺ ἀτελῆ καὶ δὲν παρέχουσι οὐδὲ σχετικὴν πιθανότητα, εἶναι δὲ δύσκολον νὰ ἀποδειχθῇ πλήρως ὅτι καὶ τὰ ἄλλα παραδείγματα εἶναι πράγματι ἀποτελέσματα ἀνθρωποθυσιῶν.

4. Ὁ Persson ἀνεῦρεν κρανίον κυνὸς εἰς τὸν τάφον τῶν Δενδρῶν, (Dendra, σ. 18) καὶ ὀστὰ κυνῶν εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 1 τάφον τῆς Ἀσίνης (Asine, σ. 358). Ὅστ' αὐτῶν ἀνεκάλυψεν ὁ Κεραμόπουλλος εἰς τὸν δρόμον τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 6 τάφου τῶν Θηβῶν (Ἀρχ. Δελτὸν 3, σ. 137) καὶ ὁ Wace εἰς τοὺς ὑπ' ἀριθμὸν 505 καὶ 533 τάφους τῶν Μυκηνῶν (ἔ.δ., 116). Ὅδόντες κυνῶν εὐρέθησαν εἰς τὸν τάφον τοῦ Βαφειοῦ, ὁλόκληρος δὲ σκελετὸς ἵππου εἰς ἓνα τῶν τάφων τοῦ Ναυπλίου (Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 152).

5. Schliemann, Mycenæ, 296 - 297.

Ἐν τῶν χαρακτηριστικῶν στοιχείων τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῶν κατοίκων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, τὸ ὁποῖον πρῶτος ἐτόνισεν ὁ Τσουντας ἐπηλήθευσαν δὲ μετ' αὐτὸν ὁ Wace, ὁ Blegen, ὁ Persson καὶ ὁ Μυλωνᾶς, ἦτο ἡ ἔλλειψις σεβασμοῦ τῶν ἐπιζώντων πρὸς τὰ ὄστ' αὐτῶν προγόνων. Κατὰ κανόνα ταῦτα παρεμερίζοντο ἀνευλαβῶς πρὸς τὰ πλευρὰ τοῦ τάφου, ἵνα δημιουργηθῇ χώρος διὰ τὴν ἀπόθεσιν τῶν ὑστερωτέρων νεκρῶν, συνεσφωρεύοντο εἰς ἀτάκτους σωρούς, σπανιώτερον ἐτοποθετοῦντο μετὰ τῶν κτερισμάτων ἐντὸς θήκης λελαξευμένης εἰς τὸ δάπεδον, ἐνίοτε δὲ καὶ ὄστ' αὐτὰ καὶ κτερίσματα ἐρρίπτοντο ἔξω τοῦ τάφου εἰς τὸν δρόμον¹. Τὸ ἔθιμον τοῦ παρεμερισμοῦ τῶν ὄστων ἔχει μακρὰν παράδοσιν εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα, ἀναφαίνεται δὲ εἰς τὴν Πρωτοελλαδικὴν ἐποχὴν διὰ τὰ ἐγκαταλειφθῆ κατὰ τὸ πρῶτον ἡμῖς τῆς Μεσοελλαδικῆς καὶ τὰ ἀναφανῆ καὶ πάλιν κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τῆς ἰδίας ἐποχῆς. Ἐκτοτε παρέμεινεν ἐν χρήσει μέχρι τοῦ τέλους τῶν προϊστορικῶν χρόνων. Οἱ πρωτοελλαδικοὶ τάφοι τοῦ Ἀγίου Κοσμᾶ καὶ τῶν Ζυγουριῶν παρέχουσι τὰ ἀρχαιότερα δείγματα τοῦ ἐθίμου τούτου². Οἱ μέχρι τοῦ 1925 γνωστοὶ μεσοελλαδικοὶ τάφοι ἀπέδειξαν ὅτι τὸ ἔθιμον εἶχεν ἐγκαταλειφθῆ ἐπὶ αἰῶνας ὅλους, ἐνῶ οἱ ἀνασκαφέντες τάφοι τῆς Ἑλευσίνος φανεράνουνσι τὴν ἀναβίωσιν τοῦ ἐθίμου κατὰ τοὺς ὑστερωτέρους μεσοελλαδικούς χρόνους³. Παραδείγματα παρεμερισμοῦ ἔχομεν εἰς τοὺς λακκοειδεῖς τῶν Μυκηνῶν τάφους, Α, Ν, Γ, Δ, Ο καὶ ὑπ' ἀρ. 6 καὶ εἰς τοὺς ὑστεροελλαδικούς Ι τάφους τῆς Χώρας τῆς Τριφυλλίας⁴. Τὸ ἔθιμον ἦτο εἰς γενικὴν χοῆσιν κατὰ τοὺς Ὑστεροελλαδικούς ΙΙΙ χρόνους ὡς ἀποδεικνύουσιν οἱ τάφοι τῶν Μυκηνῶν, τοῦ Ἡραίου, τῆς Ἀσίνης, τοῦ Ναυπλίου, τῆς Ἀττικῆς κ.λ.π.

Πράγματι ἡ ἔλλειψις σεβασμοῦ πρὸς τὰ ὄστ' αὐτῶν προγόνων εἶχε μακρὰν παράδοσιν καὶ ἦτο ἀποτέλεσμα δοξασιῶν, αἱ ὁποῖαι παρέμειναν ἀναλλοίωτοι ἐπὶ ὁλοκλήρους αἰῶνας. Πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ ἔλλειψις αὕτη σεβασμοῦ ἔρχεται εἰς χαρακτηριστικὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν φροντίδα, ἡ ὁποία κατεβάλλετο καὶ πρὸς τὴν εὐλάβειαν, ἡ ὁποία ἐπεδεικνύετο κατὰ τὸν ἐνταφιασμόν τοῦ νεκροῦ. Ἡ ἀντίθεσις δ' αὕτη δύναται νὰ κατανοηθῇ μόνον ἐὰν υποθέσωμεν ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ὡς οἱ Ὀμηρικοὶ ἥρωες, ἐπί-

1. Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 148. Prosymna, σ. 247, 237. Asine, σ. 170, 357. «Homeric and Mycenaean Burial Customs», σ. 70. Ὁ τάφος Θπ 13α τῆς Ἑλευσίνος διεφύλαξε καὶ νέαν ἀπόδειξιν τοῦ ἐθίμου τούτου. Μαρινάτος, Ἀρχ. Ἐφ., 1932, σ. 23.

2. Zygouries, a Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae, σ. 43-55. Μυλωνᾶς, ΑJA, 38 (1934), σ. 268 ἔξ.

3. Ὅρα ΠΑΕ, 1952 καὶ 1953, ἔκθεσιν Μυλωνᾶ-Τραυλοῦ καὶ Μυλωνᾶ.

4. Εἰς τὸν συνάδελφον κ. Σπ. Μαρινάτον ὁφείλω εὐχαριστίας διότι εὐγενῶς μοι ἐπέτρεψε ν' ἀναφέρω τὴν πληροφορίαν ταύτην.

στευον ὅτι ὁ ἀποθανὼν παρέμενεν εἰς τὸν κόσμον τῶν ζώντων, ὅτι ἐξηκολούθει νὰ ἔχῃ «φρόνησιν» καὶ τὴν δύναμιν νὰ ἀναμιγνύεται εἰς τὰ πράγματα τῶν ζώντων, ἐφ' ὅσον τὸ σῶμα διετηρεῖτο. Ὅτε ὅμως αἱ σάρκες διελύοντο καὶ τὸ σῶμα μετεμορφοῦτο εἰς συστάδα ὄστων, τότε ὁ ἀποθανὼν ἐθεωρεῖτο ὡς ἀποχωρήσας τοῦ κόσμου, εἰς τὸν ὅποιον δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἐπανέλθῃ καὶ διὰ τὸν ὅποιον δὲν ἐνδιεφέρετο· ὅτι πλέον δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν ζωὴν καὶ τὸ μέλλον τῶν ἐπιζώντων φίλων ἢ ἐχθρῶν. Διὰ τοῦτο καὶ τὰ ὅσα τοῦ παρεμερίζοντο ἢ καὶ ἐξεβάλλοντο τοῦ τάφου, τὰ κτερίσματα τοῦ ἐθαύαντο καὶ τὰ κοσμήματα ἀφηροῦντο καὶ ἐκλέπτοντο¹.

Συνήθως διδάσκεται ὅτι γενικὴ λατρεῖα νεκρῶν προλατῶρων ὑφίστατο κατὰ τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους. Ἡ διδασκαλία αὕτη δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῶν πραγμάτων διότι τοιαύτη γενικὴ λατρεῖα ἀποδεικνύεται ἀνύπαρκτος². Ἐν καὶ μόνον ἐξηκριβωμένον παράδειγμα τοιαύτης λατρείας ἔχομεν εἰς τοὺς βασιλικοὺς τάφους, τοὺς ἀνασκαφέντας ὑπὸ τοῦ Schliemann, ἀλλὰ καὶ τοῦτο δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἐξωτερικὴν — Αἰγυπτιακὴν — ἐπίδρασιν καὶ εἰς τὴν πίσιν, τὴν ὁποίαν βασιλεὺς τις ἢ ἥρως ἐνέπνευσε κατὰ τὸ διάστημα τῆς ζωῆς εἰς τοὺς ὑποτελεῖς του. Νεκρικὴ λατρεῖα εἰς Μυκηναϊκοὺς χρόνους δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἑλλειψιν σεβασμοῦ πρὸς τὰ ὅσα τῶν προγόνων, τὴν χαρακτηρίζουσιν τοὺς χρόνους ἐκείνους, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν πῶς ἄνθρωποι, οἱ ὅποιοι κατέστρεφον κτερίσματα, ἐνίστε δὲ καὶ ἔκλεπτον τοὺς τάφους τῶν προγόνων των, θὰ ἡσθάνοντο τὴν ὑποχρέωσιν νὰ φέρωσι δῶρα εἰς τοὺς ἰδίους προγόνους, ὡς ἡ λατρεῖα ἀπαιτεῖ.

Ὁ παραμερισμὸς καὶ ὁ θρυμματισμὸς τῶν κτερισμάτων καὶ ἡ μὴ ἀναπλήρωσις αὐτῶν μετὰ τὴν ἀποσύνθεσιν τοῦ σώματος ἀποδεικνύει, νομίζω, ὅτι τὰ κτερίσματα καὶ αἱ προμήθειαι προωρίζοντο διὰ τὴν χρῆσιν τοῦ θανόντος, ἕως ὅτου τὸ σῶμα του διαλυόμενον κατέλειπε τὸν κόσμον τῶν ζώντων, ἥτοι διὰ τὸ πρὸς τὸ ἄγνωστον ταξίδιον.

Ὁ δεύτερος θαλαμοειδὲς τάφος τῶν Δενδρῶν ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ὕστεροελλαδικοὶ ἄνθρωποι τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἐνίστε ἱδρουν κενοτάφια πρὸς τιμὴν θανόντων μακρὰν τῆς πατρίδος των³. Ἐτι δὲ αἱ ὑπ' ἀριθ. 1427,

1. Πρβλ. καὶ τὴν ἀντίληψιν τὴν κοινὴν εἰς πολλοὺς λαοὺς, καθ' ἣν ἡ μὴ σῆψις τῆς σαρκὸς καὶ ἡ μετὰ τὸν ἐνταφιασμὸν διατήρησις αὐτῆς ὑποδεικνύει κακίαν, τιμωρουμένην διὰ τοῦ τρόπου τούτου. Παρ' ἡμῶν ἡ ἀρὰ «νὰ μὴ λουώσῃ τὸ χεῖρ σου κλπ.» εἶναι συνήθης καὶ ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιλήψεως ταύτης.

2. Μυλωνᾶς, «The Cult of the Dead», σ. 83 - 84, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Dendra, σ. 73 ἐξ. καὶ 108 ἐξ. Σημειωτέον ὅτι τὰ γενόμενα εἰς τὸν τάφον τοῦτον φαίνεται ὅτι παρουσιάζουσι πολλὰ τὰ κοινὰ πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσεύς τελεσθέντα πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ Ἄδου καὶ περιγραφόμενα εἰς τὴν Νέκυϊαν (λ, 25 ἐξ.), ὅρα Μυλωνᾶν, Homeric and Mycenaean Burial Customs, σ. 75 - 76.

1428 και 1429 γλυπταὶ στήλαι τῶν Μυκηνῶν ὑποδεικνύουσιν ἴσως τὴν τέλεσιν ἀγώνων πρὸς τιμὴν τοῦ ἐνταφιασθέντος νεκροῦ. Διότι εἰς τὰς στήλας ταύτας νομίζω ὅτι πρέπει νὰ διακρίνωμεν ἀρματοδρομίας καὶ οὐχί, ὡς συνήθως, πολεμικὰ ἐπεισόδια ¹.

Ἀπλὴ καὶ μόνη παραβολὴ τῶν Ὀμηρικῶν πρὸς τὰ Μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς θὰ ἀποδείξῃ τὰς μεταξὺ τῶν ὑφισταμένας ὁμοιότητας καὶ διαφοράς. Πρέπει νὰ τονισθῇ ἰδιαίτερος ὅτι αἱ βασικαὶ δοξασαὶ περὶ τῆς μετὰ θάνατον καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι αἱ αὐταὶ εἰς τὴν Μυκηναϊκὴν καὶ τὴν Ὀμηρικὴν ἐποχὴν, εἶναι δὲ περιέργον ὅτι ὁ ταυτισμὸς οὗτος δὲν παρετηρήθη μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν. Ἡ διαπίστωσις αὕτη ἀποτελεῖ σπουδαιότατον δεῖγμα ὁμοιότητος. Οἱ Ὀμηρικοὶ ἥρωες περὶ τὸν χῶρον τῆς πυρᾶς ἴδρουν τύμβον. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον χῶμα ἐπεσωρεύετο ἐπὶ τῆς θόλου τῶν βασιλικῶν τάφων, ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτέρων λακκοειδῶν καὶ διὰ χώματος ἐπληροῦντο οἱ δρόμοι τῶν θαλαμοειδῶν τάφων. Ἡ στήλη ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ «γέρας θανόντων», ἀποδεικνύεται δ' ἐν χρήσει εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τῶν μεσοελλαδικῶν χρόνων. Ἀτομικὰ ἀντικείμενα καὶ προμήθειαι ἐλαίου καὶ μέλιτος ἐτέθησαν ἐπὶ τῆς πυρᾶς τοῦ Πατρόκλου. Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ὁμοίας φύσεως κτερίσματα καὶ προμήθειαι ἐνετίθεντο εἰς τοὺς Μυκηναϊκοὺς τάφους. Δῶρα καὶ νέαι προμήθειαι δὲν προσεφέροντο εἰς τοὺς νεκροὺς τῶν ἐπῶν μετὰ τὴν ταφήν. Μετὰ τὴν φθορὰν τοῦ σώματος ὄχι μόνον νέαι προμήθειαι καὶ δῶρα δὲν ἐτίθεντο εἰς τοὺς Μυκηναϊκοὺς τάφους, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχικὰ κτερίσματα ἐσκορπίζοντο, ἐθρυμματίζοντο καὶ πολλάκις ἐροίπτοντο ἕξω τοῦ τάφου ἢ καὶ ἀφροῦντο. Ἡ δοξασία ὅτι ἡ «ψυχὴ» εἰς τὸν Ἄδην δὲν εἶχεν ἀνάγκην ὕλικῶν προμηθειῶν ἀποδεικνύεται ἡ αὐτὴ καὶ εἰς τὰς δύο ἐποχάς. Σπονδαὶ πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ κατὰ τὴν ταφήν φαίνεται ὅτι χαρακτηρίζουσι καὶ τὰς δύο περιπτώσεις, ἀλλὰ γενικὴ λατρεῖα προγόνων δὲν ὑφίστατο οὔτε εἰς τὴν Ὀμηρικὴν οὔτε εἰς τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν. Πλήρης ταρίχευσις εἶναι ἄγνωστος, ἐν ᾧ ἐπιτάφια δεῖπνα ἀποτελοῦσι ἀπαραίτητον μέρος τῆς ταφῆς εἴς τε τὰ ἔπη καὶ εἰς τὴν Μυκηναϊκὴν περιοχὴν² ἔτι δὲ καὶ τὸ ἔθιμον τῆς ἰδρύσεως κενотаφίων ἀποδεικνύεται κοινόν.

Ἡ μόνη καὶ σπουδαιότατη διαφορὰ μεταξὺ τῶν Ὀμηρικῶν καὶ τῶν Μυκηναϊκῶν ἐθίμων συναντᾶται εἰς τὸν τρόπον ταφῆς τὸν χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τῶν ἡρώων τοῦ ἔπους καὶ τῶν κατοίκων τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Οἱ μὲν ἐχρησιμοποιοῦν τὴν καῦσιν, οἱ δὲ τὸν ἐνταφιασμόν. Τὴν διαφορὰν ταύτην ἐσμεμείωσαν καὶ ἐτόνισαν οἱ ἐρευνῆται τοῦ ἔπους καὶ τῶν Μυκηναϊ-

1. Μυλωνᾶς, «The Figured Mycenæan Stelai», AJA 55 (1951), σ. 134-147.

κῶν χρόνων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τοῦ Schliemann, πολλοὶ δὲ σοφοὶ ἐπιστήμονες ἐχρησιμοποίησαν ταύτην, ἵνα ἀποδείξωσιν ὅτι ὁ Ποιητὴς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας δὲν εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὸν Μυκηναϊκὸν πολιτισμὸν ὅτε ἐστιχοῦργεῖ τὰ ποιήματά του. Ἐσχάτως σεβαστὴ συνάδελφος ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχεν ὑπ' ὄψιν τὴν πρωτογεωμετρικὴν παράδοσιν τῆς Ἀττικῆς, διότι εἰς τὸ πρωτογεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τοῦ Κεραμεικοῦ ἡ καῦσις φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ μόνος τρόπος ταφῆς. Τὴν εἰσαγωγὴν δὲ τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως εἰς τὴν Ἀττικὴν ἀπέδωκεν εἰς πρόσφυγας Ἀχαιοὺς, οἱ ὅποιοι ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς Δωρικῆς εἰσβολῆς εἶχον καταφύγει εἰς Ἀθήνας¹. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶναι ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ νομίζω ὅτι δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Διότι εἰς τὴν Ἀσίνην, τὴν Τίρυνθα, τὰς Μυκῆνας, εἰς περιοχὰς δηλαδὴ εἰς τὰς ὁποίας ἀσφαλῶς πολλοὶ Ἀχαιοὶ παρέμειναν καὶ μετὰ τὴν εἰσβολήν, τὸ ἔθιμον τοῦ ἐνταφιασμοῦ συνεχίζεται καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς². Ἐτι δὲ δὲν δυνάμεθα νὰ εἰμεθα βέβαιοι ὅτι καὶ εἰς τὴν Ἀττικὴν αὐτὴν τὸ ἔθιμον τῆς καύσεως ἐπεκράτησε κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους, διότι εἰς τὴν Ἐλευσίνα τοῦλάχιστον ἔχομεν ἐνταφιασμοὺς παραλλήλως πρὸς τὴν καῦσιν, πέρυσι δὲ εἰς τὴν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν ἀνευρέθη παραδείγμα ἐνταφιασμοῦ ἀναγόμενον εἰς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους. Οὐδὲ εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ πτωχαὶ πρωτογεωμετρικαὶ καῦσεις ἀποτελοῦσι τὸ πρότυπον, τὸ ἐμπνεῦσαν τὴν μεγαλοπρεπῆ περιγραφὴν τῆς ταφῆς τοῦ Πατρόκλου. Πρὸς τούτοις οἱ πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι τοῦ Κεραμεικοῦ οὔτε τύμβους οὔτε στήλας ἀπέδωσαν. Ἡ καῦσις τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπεβλήθη ὑπὸ ὕγειονομικῶν συνθηκῶν. Ἡ εἰσροὴ τῶν προσφύγων ἐδημιούργησεν ἴσως συνθήκας ὁμοίας ἐκείνων, τὰς ὁποίας περιγράφει ὁ Θουκυδίδης εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ λιμοῦ τῶν Ἀθηνῶν (II, 52) καὶ αἱ ὁποῖαι καὶ τότε ἐπέβαλλον τὴν καῦσιν.

Ἦδη δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι αἱ περιγραφαί, αἱ παρεχόμεναι ὑπὸ τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας ἐν σχετικῇ λεπτομερείᾳ, εἰκονίζουσι ταφὰς γενομένας μακρὰν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἐπὶ ἐχθρικοῦ ἐδάφους καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων. Βεβαίως ὁ Φρόντις ἐτάφη καθ' ὁδὸν καὶ ἐπὶ Ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἀλλ' ὁ ποιητὴς δὲν παρέχει λεπτομερείας τῆς ταφῆς ταύτης. Ὁμοίως καὶ διὰ τὴν ταφὴν τῶν μνηστήρων τῆς Πηνελόπης δὲν ἔχομεν λεπτομερείας. Δύο μόνον μνείας καύσεως δυνάμεν νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα εὐρίσκομεν εἰς τὰ ἔπη, μίαν εἰς

1. Lorimer H. L., *Homer and the Monuments*, σ. 103-110.

2. Ibid., σ. 104. Εἰς τὰ γνωστὰ παραδείγματα προστίθεται καὶ ἕτερον ἀνασκαφὴν τῇ 1953 παρὰ τὸν νέον κύκλον τῶν Μυκηνῶν.

τὴν Ἰλιάδα καὶ μίαν εἰς τὴν Ὀδύσειαν. Ἡ Ἀντίκλεια, ἡ μήτηρ τοῦ Ὀδυσσεως, εἰς τὸ λ τῆς Ὀδυσσεΐας λέγει εἰς τὸν υἱὸν της :

Οὐ γὰρ ἔτι σάρκας τε καὶ ὀστέα ἴνες ἔχουσιν,
ἀλλὰ τὰ μὲν τε πυρὸς κρατερὸν μένος αἰθομένοιοι
δαμνᾷ

(219-221).

Οἱ λόγοι της δύνανται νὰ ἐκληφθῶσιν ὡς ἀπόδειξις τῆς χρήσεως τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα. Δύνανται ὁμως, ὀρθότερον ἴσως, νὰ ἐκληφθῶσιν ὡς ὑστερογενὴς ἐξήγησις τῶν ἀπόψεων, αἵτινες ἐκτίθενται εἰς τὴν Ἰλιάδα. Ὁ γηραιὸς Φοῖνιξ, εἰς τὸ I τῆς Ἰλιάδος, ἀναπλῶν παλαιὸς ἄθλους προσθέτει ὅτι ὁ Καλυδώνιος κάπρος «πολλοὺς... πυρὸς ἐπέβησ' ἄλγεινῆς». Ἡ φράσις ὁμως αὕτη «πυρὸς ἐπέβησ' ἄλγεινῆς» δύνανται νὰ θεωρηθῇ ὡς μία τῶν «τυπικῶν φράσεων», ἡ ἐπανάληψις τῶν ὁποίων ἐνίοτε παρείχεν ἀφορμὴν εἰς παρανοήσεις. Δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν μετὰ σχετικῆς βεβαιότητος ὅτι ἡ ἀξία τῶν δύο τούτων μαρτυριῶν, ἡ μία τῶν ὁποίων ὑπὸ Φιλολόγων θεωρεῖται ἐμβόλιμος, εἶναι ἀμφίβολος καὶ ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποδείξωμεν τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἐθίμου τῆς καύσεως εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν περίοδον τὴν περιγραφομένην ὑπὸ τῶν Ὀμηρικῶν ἐπῶν βασιζόμενοι μόνον εἰς ταύτας.

Οὐδεμία ὁμως ἀμφιβολία δύνανται νὰ ὑπάρξῃ ὅτι οἱ Τρῶες τοῦ Πριάμου καὶ οἱ Ἀχαιοὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος, κατὰ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς τῶν εἰς τὴν Τρωάδα, ἐχρησιμοποιοῦν τὴν καῦσιν. Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς Τρῶας, αἱ πληροφορίες τῶν ἐπῶν φαίνεται ὅτι συμφωνοῦσι πρὸς τὴν πραγματικότητα. Διότι αἱ τελευταῖαι ἀνασκαφαὶ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cincinnati, αἱ ὑπὸ τοῦ Carl W. Blegen γεγόμεναι εἰς τὴν Τρωάδα, ἀπέδειξαν ὅτι καῦσις νεκρῶν ἦτο συνήθης, ἴσως δὲ καὶ ὁ μόνος τρόπος ταφῆς, εἰς τὴν ἔκτην πόλιν τοῦ Χισσαρλίκ καὶ εἰς τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς πόλεως ἐκείνης (ἦτοι περὶ τὰ 1300—1275 π.Χ.)¹. Δυνάμεθα δὲ μετὰ πεποιθήσεως νὰ ὑποθέσωμεν, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὴν συντηρητικὴν ἥτις διέπει ταφικά ἔθιμα, ὅτι καῦσις νεκρῶν ἦτο ἐν χρήσει καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Πριάμου· καὶ ἐὰν ἀκόμη τὸ ἔθιμον δὲν ἦτο εἰς κοινὴν χρῆσιν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἀπεδείχθη ἐκ τῶν νέων ἀνασκαφῶν, δικαιούμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι πολεμικαὶ συνθήκαι τὸ ἀνεβίωσαν καὶ τὸ ἐπέβαλον. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐλάχιστα ἀντικείμενα εὐρέθησαν ὑπὸ τοῦ Blegen εἰς τοὺς πῖθους, εἰς τοὺς ὁποίους εἶχον τεθῆ τὰ ὑπολείμματα τῶν ὀστέων καὶ ἡ τέφρα, καὶ τὰ ἀντικείμενα ταῦτα φαίνεται

1. Blegen, et al., Troy III, Part I, σ. 5 καὶ 370, AJA 39 (1935), σ. 26 ἐξ. 583 ἐξ. καὶ 1937, σ. 29.

ὅτι ἦσαν ἀτομικὰ κοσμήματα καὶ ἐξαρτήματα ἢ ποικίλματα φορεμάτων. Ἡ χαρακτηριστικὴ αὕτη ἔλλειψις κτερισμάτων συμβιβάζεται πρὸς τὴν περιγραφὴν τῆς καύσεως τοῦ Ἑκτορος πλήρως, διότι, ὥς παρετηρήθη ἄνωτέρω, καὶ τὸ σῶμα τοῦ ἥρωος ἐκείνου ἐτέθη ἐπὶ τῆς πυρᾶς ἄνευ κτερισμάτων.

Ἀσφαλῶς ἀπὸ τοὺς Τρῶας καὶ οἱ Ἀχαιοὶ παρέλαβον καὶ υἱοθέτησαν τὸ ἔθιμον κατὰ τὴν παραμονὴν των εἰς τὴν Τρωάδα. Αἱ δοξασταὶ καὶ αἱ προλήψεις αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν διάθεσιν τῶν νεκρῶν δὲν παρεβιάζοντο διὰ τῆς υἱοθεσίας τοῦ ξένου ἔθιμον, διότι ἡ καὶ αἱ ἀπλῶς καὶ μόνον ἠλευθέρουν τὴν λεγομένην «ψυχὴν» ταχύτερον τοῦ ἐνταφιασμοῦ, ἢ ἀπελευθέρωσις δὲ τῆς «ψυχῆς» ἦτο ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ταφῆς. Διειτήρησαν ὁμοῦ καὶ παλαιὸν καὶ πατροπαράδοτον ἔθιμον τῆς ἀποθέσεως κτερισμάτων καὶ τῆς ὀργανώσεως ἀγώνων πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ, ἔθιμον τοῦ ὁποίου ἐστεροῦντο οἱ Τρῶες. Μετὰ τὴν εἰς Ἑλλάδα ἐπιστροφὴν των, οἱ Ἀχαιοὶ ἐγκατέλειψαν τὸ ξένον ἔθιμον καὶ ἐχρησιμοποίησαν καὶ πάλιν τὸν ἐνταφιασμόν, διότι ἡ ὑπαρξίς των προγονικῶν τάφων, ἡ συντηρητικότης των παραμεινάντων εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν τὴν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ, ἔτι δὲ καὶ ἡ σχετικὴ σπάνις ξυλείας ἐπέβαλον τὴν ταφὴν. Ἡ καὶ αἱ τῶν νεκρῶν εἰς ξένην γῆν καὶ κατὰ τὸ διάστημα ἐκστρατείας ἐξηγεῖται πλήρως : οἱ Ἀχαιοὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος υἱοθέτησαν τὸ Τρωϊκὸν ἔθιμον τῆς καύσεως, καταλλήλοτατον διὰ τὴν περίστασιν. Ἡ μόνη παρατηρουμένη διαφορὰ μεταξὺ τῶν Ὀμηρικῶν καὶ τῶν Μυκηναϊκῶν ἔθιμων ταφῆς οὕτως ἐξηγεῖται.

Ἡ ταχεῖα ἐπισκόπησις τῶν ἐπῶν καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων ἀπέδειξε, νομίζω, ὅτι αἱ ὁμοιότητες, αἱ ὑφιστάμεναι μεταξὺ τῶν Μυκηναϊκῶν καὶ τῶν Ὀμηρικῶν ἔθιμων ταφῆς, εἶναι πολλαὶ καὶ σπουδαῖαι ὅτι ἡ μόνη διαφορὰ — ἡ ἀντίθεσις τῆς καύσεως πρὸς τὸν ἐνταφιασμόν — δύναται νῦν νὰ ἐξηγηθῇ κατὰ τρόπον ἱκανοποιητικόν. Μετὰ βεβαιότητος λοιπὸν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὰ Μυκηναϊκὰ καὶ Τρωϊκὰ ἔθιμα ταφῆς τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ Χαλκοῦ ἀπέτελεσαν τὴν παράδοσιν, ἐκ τῆς ὁποίας ἠρῶσθη τὰ στοιχεῖα τοῦ ὁ ποιητῆς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας.

Τὸ πρόβλημα τῶν ταφικῶν ἔθιμων, τὸ ὁποῖον ἐπὶ πεντηκονταετίαν ὅλην ἀπασχόλησε σοφοὺς συναδέλφους, φαίνεται ὅτι ἐλύθη ἱκανοποιητικῶς, ἀλλὰ, Κυρίαὶ καὶ Κύριοι, πολλὰ ἄλλα προβλήματα εἰς τὸν κλάδον τῆς Ἀρχαιολογίας παραμένουσιν ἅλута καὶ ἀναμένουσι τὸν ἐρευνητὴν των. Τοῦτο εἶναι ἐνθαρρυντικόν, διότι ἡ ζωτικότης ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ κλάδου ἐξαργυρεῖται ἀπὸ τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει. Πολλάκις ἠρωτήθην ὑπὸ φοιτητῶν καὶ νεωτέρων ἐπιστημόνων ἐὰν καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογία ἔχει προβλήματα, τὰ ὁποῖα θὰ ἠδύναντο νὰ προκαλέσωσι τὸ ἐνδιαφέρον καὶ νὰ προσελκύσωσι τὴν ἀφοσίωσιν νέων τοῦ αἰῶνος ἡμῶν. Εἰμὶ δὲ βέβαιος ὅτι καὶ

μεταξύ των παρισταμένων ύπάρχουσι και εκείνοι, τους όποιους άπασχολεί το έρώτημα τούτο.

Είς άπάντησιν συνήθως άναφέρω την παλαιάν και γνωστήν ιστορίαν του Μεγάλου Άλεξάνδρου. Κατά την παράδοσιν δάκρυα λύπης και άπελπισίας έπλήρωσαν τους οφθαλμούς του Άλεξάνδρου διε άνηγγέλθησαν νέαι νίκαι και κατακτήσεις του πατρός του Φιλίππου. Είς τās παρατηρήσεις του διδασκάλου και των φίλων του ό Άλέξανδρος άπήντησε : « Δυποῦμαι και κλαίω διότι ό πατήρ μου δέν θά άφήση δι' έμέ νίκας νά κερδίσω και χώρας νά κατακτήσω ». Είναι πιθανόν ότι υπό των ίδιων φόβων καταλαμβάνονται και οι νέοι, οι όποιοι σήμεραν άρχονται της μελέτης της αρχαίας Φιλολογίας και του αρχαίου Πολιτισμού και οι όποιοι έπισκοποῦσι την γιγαντιαίαν όντως εργασίαν των προγενεστέρων.

Ό χρόνος απέδειξε ότι οι φόβοι του Άλεξάνδρου δέν ήσαν βάσιμοι· αι προσπάθειαι του εστέφθησαν υπό έπιτυχίας, έθεσαν υπό τώ σκήπτρον του όλόκληρον κόσμον και τῷ έχάρισαν τόν τίτλον του μεγάλου. Και αι αρχαιολογικαι άνακαλύψεις των τελευταίων έτών άποδεικνύουσι τώ άβάσιμον των φόβων των νέων σπουδαστών. Η Έλληνική γή έπιφυλάσσει εις τους έρευνητάς της πολλάς και μεγάλας εκπλήξεις· ή έρευνα των Έλληνικών θαλασσών άκόμη δέν ήρχισε· πολλά άπό τά μνημεία της παραμένουν άγνωστα και τά προβλήματα, τά όποια είναι άκόμη άλυτα, αυξάνονται καθημερινώς.

Την συνέχισιν της έρεύνης του πατρίου εδάφους, την λύσιν των προβλημάτων, την διάνοξιν νέων οριζόντων, αναγκαστικώς θά άφήσωμεν εις Έγμās, αγαπητοί Φοιτηται και Φοιτήτριαι, μετ' αυτών δε μεγάλην και βαρεϊαν κληρονομίαν : την θέσιν της Έλληνικής έπιστήμης εις τόν διεθνή στίβον. Η θέσις αυτη είναι έπίζηλος διότι άλλοι, ως Έγμεις, υπό την στέγην του ιεροῦ τούτου Ίδρυματος ώραματίσθησαν, ειργάσθησαν με άφοσίωσιν και άγάπην και εδημιούργησαν. Τό παράδειγμα αυτών πρέπει νά ακολουθήσητε και τό έργον των νά συνεχίσητε.

Πολλάκις, μακράν της προσφιλοῦς γενετεϊρας εύρισκόμενος, εύγνωμόνας άναπωλῶ, ως άλλος Όδυσσεύς, τό παρελθόν, τās ήμέρας της μαθητείας μου υπό την ιεράν ταύτην στέγην, τά πρώτα βήματα εις την αρχαιολογικήν μου σταδιοδρομίαν, παλαιούς συμμαθητάς και φίλους, σεβαστούς διδασκάλους και έπιστημονικούς αναδόχους, δραματίζομαι δε τό μέλλον της Έλληνικής έπιστήμης διά νά καταλήξω εις τό συμπέρασμα ότι ή Έλληνική Αρχαιολογική έπιστήμη παρέχει μεγάλας δυνατότητας έπιτυχίας και παγκοσμίου διακρίσεως. Διά την έπιστήμην τό εργαστήριον είναι άπαραίτητον στοιχείον προόδου και έπιτυχίας. Έν των τελειοτέρων εργαστηρίων του κόσμου, αγαπητοί Φοιτηται και Φοιτήτριαι, σās παρέχει ή Έλληνική γή, εργαστήριον τό όποϊον ούτε πλούτος ούτε τεχνολογικαι γνώσεις δύνανται νά μεταφέρωσι ή και νά δημιουργήσωσι μακράν του πατρίου σας εδάφους.

Κάμετε χοῆσιν τοῦ ἐργαστηρίου τούτου. Ἡ Ἑλληνικὴ φύσις σὰς ἔχει προικίσῃ δι' ὀξυνοίας καὶ φυσικῆς εὐχερείας σκέψεως. Προσθέσατε καὶ τὴν ἐργατικότητα, τὴν ὁμόνοιαν, τὴν πρὸς ἀλλήλους ἀγάπην καὶ τὸν σεβασμόν, τὴν ἐπιμονὴν καὶ ἀφοσίωσιν εἰς ἔργον, τὸ ὅποιον τόσον στενῶς συνδέεται πρὸς τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος. Νὰ εἰσθε δὲ βέβαιοι ὅτι καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν σας ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιστήμη, ἡ κατ' ἐξοχὴν Ἑλληνικὴ αὕτη Ἐπιστήμη, θὰ συνεχίσῃ τὴν λαμπράν της σταδιοδρομίαν καὶ ἡ Ἑλλὰς θὰ γίνῃ, ὥς δεῖ, ὅχι μόνον τὸ ἀρχαιολογικὸν ἐργαστήριον τοῦ κόσμου, ἐργαστήριον τὸ ὅποιον ἔχει ἀναδείξῃ καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναδεικνύῃ ἑκατοντάδας ἡμετέρων καὶ ξένων ἐπιστημόνων, ἀλλὰ καὶ ἡ Μεγάλῃ Σχολή, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ πάλιν θὰ προσέρχωνται οἱ νέοι καὶ αἱ νέαι ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου ἵνα βαπτισθῶσιν εἰς τὰ νάματα τῆς Ἑλληνικῆς Σοφίας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ